

MEDIEVAL HISTORY OF CENTRAL EURASIA

No. 4 (1) 2020

MEDIEVAL HISTORY OF CENTRAL EURASIA

Has been published since 2020

No. 4 (1) 2020

Nur-Sultan

EDITOR-IN-CHIEF:

Doctor of Historical Sciences, Professor
Shaihutdinov M. Y.

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF

Doctor of Historical Sciences, Professor
Kushkumbayev A. K.

EDITORIAL BOARD:

Qydyráli Darhan	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Muminov A.K.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Samashev Z. S.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Abuseitova M. K.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Sabitov Zh. M.	PhD in Political Science (Kazakhstan)
Golden Peter B.	Dr., Professor (USA)
Kradin N.N.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)
Erdélyi István	Doctor of Historical Sciences, Professor (Hungary)
Uzelac	PhD in History (Serbia)
Aleksandar	
Mirgaleev I. M.	Candidate of Historical Sciences (Russia)
Zaytsev I. V.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)
Petrov P.N.	Candidate of Historical Sciences (Russia)
Nagamine	PhD in History (Japan)
Hiroyuki	

Editorial address: 8, Kabanbay Batyr avenue, of.316, Nur-Sultan, Kazakhstan, 010000
Tel.: (7172) 24-18-52 (ext. 316)
E-mail: medieval-history@isca.kz

Medieval History of Central Eurasia
Owner: Astana International University
Periodicity: quarterly
Circulation: 500 copies

FROM THE EDITOR

Dear colleagues!

Introducing the next issue of our journal, I would like to thank our authors and readers for valuable comments and recommendations, due to which the journal is filled with more and more high-quality content.

The section "Ethnicity. Archeology. Linguistics" opens with an article entitled "Constructing the history of the Hungarians: about the Hungarian ancestral homelands" by the Russian historian Ya.Pilipchuk. In his opinion, Levedia as the ancestral home of the Hungarians (Magyars) did not exist and was only a historiographic construction. The real ancestral homelands of the Hungarians were the Volga-Ural ancestral homeland and Ethelkez, which occupied the lands of the steppes and partly of the forest-steppe between the Danube and Don. Pilipchuk believes that the construction of history was characteristic of medieval authors, for instance, to Constantine VII Porphyrogenitus, who constructed the history of the Hungarians, calling them Turks and relatives of Savirs (Savarti-Asfals). Levedia did not exist, nor did the Hungarians depend on the Khazars. Dentumoger and Scythia by Anonymous are synonyms for Ethelkez. The timeframe of the resettlement of the Hungarians to the Black Sea steppes was the 30s of the 9th century, and the timeframe of their resettlement to Alfred was the end of the 9th century.

The article by the Kazakh researcher A.Moldakhmet is devoted to the history of the medieval settlement of Kyshkala, which is located 2 kilometers south of the village of Kogalykol, Syrdarya district of Kyzylorda region. Based on oral and written sources, the historian analyzes in detail the views of Soviet and domestic scientists on the problem of localization, as well as the origin of the name of the settlement of Kyshkala.

The section "History of Ulus Jochi" opens with an article by Doctor of Historical Sciences, Professor M.Shaikhutdinov, dedicated to the pre-revolutionary, Soviet and post-Soviet historiography of the rise of the Moscow principality and its gradual transformation into a centralized Moscow state in difficult conditions of interaction with the Ulus Jochi and the Grand Duchy of Lithuania. Pre-revolutionary historiography was dominated by V. O. Klyuchevsky. The list of reasons for the rise of Moscow remained the same: the geographical factor, the security factor, the policy of the Moscow princes, the assistance of the Horde khans, the transfer of the metropolitan see to Moscow, but historians built the hierarchy of these reasons in different ways. Soviet historians tried to adapt this scheme within the framework of the theory of "commercial capital", the concept of "agrarian coup", or in the context of the development of economic ties between Russian lands. Contemporary Russian historians are looking for new approaches to the problem of the rise of Moscow, focusing on the pragmatic policy of the Moscow princes and Moscow's relations with Ulus Jochi.

The article by A.Kushkumbayev "Conceptualization of the Golden Horde in Soviet Historical Science" notes that the history of the Mongol Empire has been studied for a relatively long time and is relatively well reflected in world historiography. If we take the 19th and early 20th centuries, then Russian oriental studies represented by such venerable scientists as V. V. Grigoriev, G. S. Sablukov, I. N. Berezin, A. K. Markov, N. I. Veselovsky, V. V. Bartold and others. Shoqan Ualikhanov can also be referred to this galaxy. A special place in a series of studies on the Golden Horde is occupied by the scientific work of V. G. Tiesenhausen, author of the famous two-volume collection of materials on the history of the Golden Horde. According to the historian, the Golden Horde historiography was a priority in Russian science. Article by A.Kushkumbayev is polemical in nature, but our journal was created as a platform for open scientific discussions.

Zh.Sabitov in the article "Kazakh Khans in Mongolian Sources in the Second Half of the 17th Century" notes that an independent tradition of Mongolism and Genghiz studies has not developed in Kazakhstani historiography, their beginnings are far from the level of true historicism, theoretical and methodological approaches to the study of this period have not been formulated. This problem was seriously dealt with only in the years of Independence, when new monographs on Mongolian studies appeared. The Mongolian era covers the period from the 20s of the XIII century. (the time of the formation of the state of Ak-Orda) before the formation of the Kazakh Khanate in 1465-1466. This is a whole two and a half centuries of the history of the people. There is no unanimous opinion and unambiguous interpretation in the coverage of this problem. Some historians admired Genghis Khan's campaigns of conquest, while others denied the significance of the consequences of the ulus system created in the conquered territories. Therefore, many aspects of the Kazakh state that emerged at that time remained undisclosed.

Article by A.Saktagan is devoted to the problem of the origin of the name of the state "Golden Horde", which occupied a significant place in the fate of the Eurasian steppes. The medieval state of the Golden Horde, found in a number of historical works, bore different names. The article presents several scientifically substantiated variants of the origin of the name "Golden Horde". In recent years, with the growing interest in the history of the medieval state, the role in the history of Kazakhstan has become more specific, which has led to an increase in the collection of scientific literature.

The section "Reviews" is presented by the opinion of Doctor of History, Professor M.Shaikhutdinov with regard to a new book by the famous Russian medievalist O.S. Voskoboinikov "Close-up of the Middle Ages" (2020). The reviewer notes that the innovative work of Voskoboinikov is accessible not only for a relatively narrow circle of medievalists, but for a wide circle of readers interested in general history. According to the reviewer, the structure, content, and

theoretical and methodological approaches of Voskoboynikov (“history is about people”) convincingly testifies to his closeness to the French school “Annals”.

I hope that the fourth issue of our journal will become an occasion for new meaningful discussions on topical problems of the history of medieval Kazakhstan, including the history of Ulus Jochi, which will contribute to the formation of the Kazakh school of medieval studies.

Editor-in-Chief
Shaihutdinov M.Y.

CONTENT**EDITOR'S COLUMN****ЭТНОГОНЕЗ. АРХЕОЛОГИЯ. ЛИНГВИСТИКА**

Я.В.Пилипчук **КОНСТРУИРУЯ ИСТОРИЮ ВЕНГРОВ: О ВЕНГЕРСКИХ ПРАРОДИНАХ**..... 7

А. Молдахмет **ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚЫШҚАЛА ҚАЛАСЫ МЕН БАРШЫНКЕНТТІҢ БАЛАМАЛАНУЫ**..... 24

ИСТОРИЯ УЛУСА ДЖУЧИ

М.Е. Shaikhutdinov **HISTORIOGRAPHY OF THE RISE OF MOSCOW PRINCIPALITY**..... 30

А.К. Kushkumbayev **CONCEPTUALIZATION OF THE GOLDEN HORDE IN SOVIET HISTORICAL SCIENCE** 45

Ж.М.Сабитов **XVII ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ МОНҒОЛ ДЕРЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАНДАРЫ**..... 54

А.С. Сактаган **ӘЛЕМ ТАРИХЫНДАҒЫ «АЛТЫН ОРДА» АТАУЫНЫҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ** 60

РЕЦЕНЗИИ..... **68**

КОНСТРУИРУЯ ИСТОРИЮ ВЕНГРОВ: О ВЕНГЕРСКИХ ПРАРОДИНАХ

Я.В.ПИЛИПЧУК

доктор исторических наук, старший преподаватель кафедры Цивилизационной истории
Восточно-Центральной Европы исторического факультета, Национальный
педагогический университет им. М.П. Драгоманова
(г. Киев, Украина)
e-mail: pylypchuk.yaroslav@gmail.com

Аннотация. Данная статья посвящена анализу письменных источников, археологических источников и историографии вопроса о прародине венгров. Эта статья посвящена предистории венгров. В центре внимания вопрос об Этелькозе и Лебедии. Лебеда как прародина венгров была историографической конструкцией и никогда не существовала. Реальной прародиной венгров было северное побережье Черного моря под названием Этелькез. Родина венгров, упоминаемая в венгерских исторических хрониках Скифия и Дентумогер у деда, является синонимом Этелькеза. Памятники субботцевского типа можно отождествить с землей Этелькез. Временное переселение венгров в Этелькез можно предположить в 30-е годы IX века. Переселение венгров в Альфельд можно датировать концом IX века. Тезисы о кавказской родине венгров и Салтовской Лебедии научно несостоятельны. По данным Константина Порфирогенита, венгры какое-то время жили вместе с хазарами, может соответствовать исходной точке их миграции из Поволжья в Этелькёз. Саварт-асфалы это савиры, а вот венгры. Константин Багрянородный считал венгров частью кочевого тюркского мира. Венгерские летописцы считали гуннов венгерскими родственниками, потому что они искали престижных предков. Венгры не жили на берегах Каспийского моря и вокруг Персии. Венгры жили у хазар в 824-831 годах в районе между Волгой и Доном. Венгерские летописцы знали о его прародине на Черном море, которое называлось Дентумогер и Скифия. Константин Багрянородный называл венгерские земли черноморских степей Ателькузу. Венгры называют их Этелькезом. Этелькез - единственная достоверно зафиксированная в письменных источниках родина венгров. Фактически он простирался от Дуная до Днепра, но венгры своими набегами достигли хазарских владений в районе Дона. С помощью археологических исследований зафиксирована прародина венгров в Волго-Уральском регионе. Ранее протовенгры жили в ареале распространения саргатской культуры на границе Сибири и Средней Азии.

Ключевые слова: Этелькез, Лебеда, Альфельд, памятники субботцевского типа, венгры, миграции

Введение. Одним из интереснейших вопросов истории евразийских кочевников является вопрос относительно прародины венгров. Венгры как этнос придерживающийся кочевого способа жизни имели несколько территорий, которые могли бы называть прародинами. Основным источником по этой проблеме есть текст "Об управлении империей" Константина Багрянородного. Задачей данного исследования является выяснить насколько сведения этого византийского историка отвечают историческим реалиям. Историография вопроса с прародинами венгров чрезвычайно широка. В данном исследовании мы не будем исследовать вопрос с Magna Hungaria и Ungaria Maior. Этому вопросу равно как и башкиро-венгерским связям будет посвящена отдельная статья. Вопросы о Обретении венграми родины и Камско-Волжской прародине венгров также будут рассматриваться вне этой статьи. Целью данного исследования будет критический анализ сведений о прародине венгров в Северном Причерноморье. В центре внимания находятся вопросы связанные в Этелькёзом и Лебедией. Вопрос относительно венгерских

прародин интересовал многих ученых. Среди венгерских ученых необходимо назвать А. Рона-Таша, Д. Кришто, К. Редей, Ш. Тота (Рона-Таш А. 2005; Рона-Таш А. 2011; Rona-Tas A. 199; Redei L. 1998; Kristó G. 1996; Toth S.L. 1998). Среди украинских ученых вопрос с венгерскими прародинами активно разрабатывает А. Комар (Комар А. 2011). В современной российской историографии этими вопросами активно занимались В. Шушарин и В. Иванов. Других ученых куда более чем причерноморский вопрос интересовала проблема Magna Hungaria (Шушарин В.П. 1997; Иванов В.А. 1999).

Обсуждение. Константин Багрянородный описал две страны венгров. В главе 38 он указывал, что первой родиной венгров была названа Лебедия, где они рядом с хазарами жили три года. Она получила название по имени вождя Лебедии. Далее Константин Багрянородный в главе 40 своего трактата он указывал, что границы Турции между страной моравов, мост Траяна, Сирмий который находится у Белеграда, Истр (Дунай). Соседями с юга названы хорваты, с запада – франки, с севера – печенеги, с востока – болгары. Реками в стране турков (венгров) названы реки Тимисис (Темеш), Тутис, Морисис (Муреш), Крисос (Кереш), Тица (Тиса). Это были Паннония и Трансильвания, где в X в. обрели новую Родину. В главе 38 сказано, что в Ателькузе находились реки Варух (Днепр), Куву (Южный Буг), Трулл (Днестр), Брут (Прут), Серет. Реку Хидмас А. Комар сопоставляет с Камой. Сложно сказать возможно ли отождествить с Ингулом реку Хингулос. Похожее на современное название было только у рек Прут и Серет. В тюркской традиции Ингул и Ингулец это Энгэл и Онгул. В греческом источнике было указано, что Лебедия был бездетным. В этом А. Комар видел легитимизацию власти Арпадов источником сведений Константином Багрянородным. Титул Лебедии назван как воевода. Сам термин воевода появился у венгров вследствие взаимодействия с славянами. В сочинении Константина Багрянородного сказано, что каган хазар хотел назначить архонтом Турции Лебедию, но тот сказал, что не способен к такой власти. Византийский хронист указывал, что до Лебедии и Арпада у турков (венгров) не было архонта. При этом указано, что турки избрали своим правителем Арпада. А. Комар отмечал, что информация о венграх была получена Константином Багрянородным не от Термацу и Булчу, а от славянского информатора. Это предположение пождтверждается тем, что в сочинении византийского историка присутствуют термин воевода и закон по отношению к неславянским народам. Кроме того, в тексте есть вставка, в которой вказано, что до распада турков (венгров) на саварти-асфалов и собственно турков (венгров) их врагами были печенеги, которые тогда назывались кангарами. При этом нужно отметить, что на Южном Кавказе группа населения называемая сийавурдия жила около Куры. Лазар Парбеци отмечал присутствие кангаров над долиной Куры. Народ kangarayе или hangarayе по сведениям сирийцев Мар Григоры и Мар Абы были противниками персов. Вероятно от армянских или сирийских христиан византийский хронист знал о печенегах под старым названием и о саварти-асфалах. Касательно прежней земли венгров было сказано, что она находилась вблизи (по соседству) от хазар. Византийский автор практически не знал о странах финно-угорских народов, а о прежней земле печенегов знал достаточно условно, упоминая о Атиле (Волге) и Геихе (Урале). Фрагменты связанные с саварти-асфалами и печенегами, по мнению А. Комара, были просто склеены в один фрагмент Константином Багрянородным (Константин Багрянородный. 1991, главы 38, 40; Комар А. 2011).

Константин Багрянородный сообщал, что венгров с прежней их Родины около хазар изгнали печенеги и что их частью названы саварти-асфалы, живущие около персов. Также сообщалось, что из Ателькузу их тоже изгнали печенеги. Регион Прюмский указывал только на одно изгнание венгров печенегами. Также нужно сказать о том, что Константин Багрянородный называл венгров турками. Вероятно, он желал отождествить венгров с теми же савирами. Вероятно, византийский хронист просто вписал венгров в

существующую систему координат и считал их одним из огурских племен. У Масуди народ баджард целиком самостоятелен и в 934 г. совершил поход на Валандар (Девельт около Варны) в союзе с болагарами (нукарда) и печенегами (баджна, баджанак). Ведущий русский хунгарист В. Шушарин ошибался указывая, что зависимость венгров от хазар была. Указывалось, что император послал к венграм посла Гавриила с предложением вернуться в Ателькузу и воевать с печенегами, на что венгры ответили отказом, поскольку они боятся печенегов. Византийский император хотел продемонстрировать слабость венгров и их зависимость от других сил в регионе. Сведения Константина Багрянородного о том, что у венгров до Арпада и Лебедии не было правителей противоречат венгерской традиции. У венгерского Анонима венграм правили Юдьек, Алмош и лишь потом Арпад. Шимон Кезай упоминал таких правителей Угер (Угек), Элад, Алмуш, Арпад. А. Комар отождествлял с Лебедией Элада, а его земли локализовал западнее Волги. Венгры под командованием Элада по предположению украинского исследователя воевали против башкир и других угорских племен. Однако об этом нет сведений письменных источниках. Гардизи же указывал на башкир, как союзников хазар. Само пребывание венгров между Волгой и Доном в 824-831 гг. не кажется чем-то невероятным. Для Константина Багрянородного также характерно незнание венгерского языка. Он предполагал, что название региона происходила от рек Этель и Кузу. На самом деле Этелькёз это междуречье (Константин Багрянородный. 1991, Главы 38, 40; 35; 32; 8; Коновалова И.Г., Перхавко В.Б. 2000; Комар А. 2011; Академик В.В. Бартольд. Сочинения. 1973; Регион Прюмский. 2010).

Нужно учесть, что если бы венгры действительно зависели от хазар, то Йосиф в переписке это бы обязательно отметил. Хвастливый глава хазар писал, что его великие предки разбили многочисленных в-н-н-тр и преследовали их до реки Руна (Дунай). Кроме того говорилось, что от него зависят народы Бур-г-с, Бул-г-р, С-вар, Арису, Ц-р-мис, В-н-н-тит, С-в-р, С-л-виюн, Б-ц-ра (печенеги). Это буртасы, болгары-баранджары, сувары Буюрука, удмурты, марийцы, В-н-н-тит вероятно вятичи, а с-в-л кавказские савиры, а не северяне. При этом указание на зависимость от хазар марийцев и удмуртов вряд ли отвечает правде. Скорее эти народы платили дань волжским булгарам. Печенеги же по известиям арабских хронистов не платили дани хазарам, кроме того кого в "Худуд ал-Алам" было названо хазарскими печенегами. Однако Йосиф указывал, что все племена Б-ц-ра его данники. Они на западе граничили с Х-г-рим. Как несложно догадаться эту страну можно отождествить с венгра обретшими новую Родину в Паннонии. В описании Константина Багрянородного в описании народов на расстоянии десяти дней пути расположена страна Мордия. Г. Литаврин и А. Новосельцев относят это название к мордвинам. Однако если обратится к известиям мусульманских источников, то они не знают такой страны. В тоже время ал-Бекри и Ибн Русте отмечают, что буртасы нападают на печенегов и зависят от хазар. Кроме того, Константин вряд ли мог знать о мордвинах, как и марийцах, удмуртах и других народах. Для ромеев знания о народах были полезны в той степени, которая позволит использовать их против своих врагов или могут быть использованы против союзников ромеев. Страна буртас, которая находилась на Средней Волге была и важной военной силой выставлявшей 10 тыс. воинов и важным торговым партнером. Мордия Константина Багрянородного это скорее всего земля ираноязычных буртас. Из всех финно-угорских народов Константин Багрянородный знал разве-что венгров, да и то вероятно считал их тюрками (Хвольсон Д.А. 1869; Коковцев П.К. 1932; Константин Багрянородный. 1991, Глава 37; ал-Бекри. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. 1878).

Касательно страны венгров до переселения в Паннонию, то она описана в сочинениях арабских географов. Ибн Русте указывал, что венгры живут в шатрах, перекочовывают с места на место. Страна мадьяр находится между печенегами и

булгарами-эскель, она богата лесами и водами. Венгры торговали с ромеями в Кархе (Керчи, Боспоре) обменивая на пленников из саклабов пару, ковры и другие товары (Хвольсон Д.А. 1869). Анонимный персидский географ сообщал, что венгры живут в стране, которая простирается в 150 фарсангов в длину и в 100 фаргангов в ширину. Их соседями названы русы, саклабы, румийцы, в.н.н.др (Hudud al-Alam. 1937, Глава 22). Ал-Бекри отмечал, что страна венгров на 100 фарсахов в ширину и должину. Одна из их границ находится вблизи румов. Живут венгры между печенегами и булгарами ашкел (ал-Бекри. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. 1878). Гардизи сообщал, что венгры занимаются рыболовством на реках. Им принадлежит равнина с густой травой. Гардизи локализовал владения венгров как те, что между булгарами и аскелами, а также между Итилем и Дунаем. В сведениях о стране венгров нашли отображение сведения об их Волго-Уральской прародине, а также о пребывании в Этелькёзе. Соседями венгров названы румийцы, нендеры, русы, саклабы (Гардизи – Извлечение из сочинения Гардизи “Зайн ал-ахбар”.1973). Тахир ал-Марвази указывал, что страна венгров занимает сто на сто фарсахов и находится между реками Ру.а и Итилем и их границы достигают Черного моря. Сказано, что они народ живущий в шатрах и кочующий. Они побеждают саклабов и русов и продают их в Руме. Соседями венгров названы русы и саклабы, а также владения румийцев (Марвази. Шараф Заман Тахир ал-Марвази.1959). Мухаммед Шебангараи упоминал о венграх как о народе м.х.р. Указывалось, что они живут в шатрах и кочуют вместе со своим скотом. Их земля доходит до Румского моря. Живут они на реках В.фа и Атил. Сообщалось, что они постоянно ведут войны с саклабами и русами. Они одерживают победы и продают пленных в городе Кр.х. (Агаджанов С.Г. 1965).

Как нетрудно заметить, арабские хронисты объединили сведения о поволжской и причерноморских прародинах венгров. Сведения школы ал-Джайхани позволяют реконструировать раннюю историю венгров. Первоначально венгры жили в двух регионах перед переселением в Паннонию. Первый из них находился за Волгой и венгры были соседями венгров. Вторая прародина венгров находилась в причерноморских степях. Как и Константин Багрянородный арабские и персидские авторы относили венгров к тюркам. Причерноморская прародина была названа венгерским Анонимом Скифией или Дентумогер. Семь венгерских царственных особ назывались Хетумогер. Шимон Кезаи называл прародину венгров Скифией. По мнению, А. Комара страны Денция и Могория это синоним Дентумогер у Анонима. Венгерская традиция в лице Шимона Кезаи знала о реке Тогоре, которая вероятно отождествляется с рекой Белой. Хидмас лишь предположительно отождествляется с Камой (Комар А. 2011; Rady M. 2009; Simonis de Keza. 1883).

Несмотря на то, что А. Рона-Таш предлагает позиционировать сведения о венграх у Константина Багрянородного как первую венгерскую хронику похожую на “Сокровенное сказание монголов”, вряд ли есть основания считать это возможным. Само существование письменности у венгров не было чем-то невероятным, однако наиболее древние секейские надписи датируются XV-XVI вв. О более древних надписях сообщали Шимон Кезаи и Янош Туроци, считая их соответственно гуннским и скифским письмом. Само использование рунической письменности еще автоматически не означает возможности сочинения хроники. Аналогичные орхоно-енисейские тюркские надписи повествуют о деяниях отдельных политических деятелей, да и в рунических надписях в Скадинавии сказано о свершениях отдельных викингов. Составители рунических надписей не составляли единой истории нескольких правителей. В. Шушарин предполагал существование не дошедших до нас хроник. На основе данных Венгерского хроникального свода XIV в. предполагалось существование хроники условно названной

Деяния венгров XI в. Однако она не более реальна чем гипотетические русские летописные своды XI-XIII вв. По факту самой ранней хроникой в Венгрии были "Деяния венгров", а на Руси "Повесть временных лет". Рихард и Юлиан говорили о каких-то хрониках, которые подвигли их на странствование. Можно предположить существование хроник написанных в XII в., когда высокая христианская культура пустила корни в Венгрии. Вероятно, источником вдохновения для венгерских доминиканцев было сочинение Анонима, написанное в конце XII в. Нужно отметить, что они не имели четкого представления куда идти и сначала побывали на Северном Кавказе, потом в Среднем Поволжье и только благодаря помощи восточных венгров установили контакт с ними. Аноним называл прародину венгров просто – Скифия и Дентумогер. Практически для всех стран Центральной и Восточной Европе христианизация и появление письменности является взаимосвязанным. Венгры были крещены Иштваном Святым, а первая хроника у них появилась в конце XII в. Аналогично было и в Польше (966 г. крещение и в XII в. написана первая хроника), Руси (крещение в 988 г., первая хроника в первой четверти XII в.), Чехии (христианство в Чехии и Моравии появилось в IX в., а первая хроника написана в XII в.). При том, что венгры оставались язычниками сложно себе представить, что у них были исторические хроники (Константин Багрянородный. 1991, Глава 38; Rona-Tas A. 1999; Rady M. 2009].

Константин Багрянородный указывал координаты только одной из прародин, которая называлась Ателькузу, то есть междуречье. В этот регион венгры должны были прийти прямо из прародины в Волго-Уральском регионе. Попасть туда они могли только пройдя через хазарские земли. Вероятно переселение происходило в 30-х гг. IX в. Включение каваров в состав венгерской конфедерации племен указывает на возможное время гражданской войны в хазарском каганате. При этом нужно указать, что она должна была происходить ориентировочно в IX в. о чем повествует автор Текста Шехтера (известный как Кембриджский документ). Нужно отметить, что только в этом документе подтверждаются сведения Константина Багрянородного о том, что кто-то воевал против иудейских царей Хазарского каганата. Только в отличии от Константина Багрянородного, еврейский автор говорит не о восстании трех хазарских племен, а о войне народов PYYNYL, TWRQY, 'SY, 'BM. При помощи алан хазары одолели их во времена правления царя Вениамина. Кабары присоединились к венграм не во время нахождения венгров в Хазарском каганате, а после переселения в Ателькузу. Ни один еврейский источник не подтверждает, что на запад мигрировали именно хазары, а не кто-то другой. PYYNYL это печенеги, а TWRQY это огузы. Возможно говорить о том, что часть населения Хазарского каганата отделилась от хазар. Нужно отметить, что и в кладе в Надь-Сент-Миклоше найдены салтовские следы. Этот клад вероятно можно связать с кабарями. А. Комар считает, что кабары оторвались от венгров во второй половине IX в. Более того, в Больших Зальцбургских анналах сказано отдельно о войне с венграми и отдельно о войне с каварами на территории Австрии. Возможно предположить, что кабары скоро отделились от венгров и поселились в Паннонии (Прицак О., 2003; Шорохов В.А. 2011; Рона-Таш А. 2011; Артамонов М.И. 1962, Глава 18; Комар А. 2011).

С легкой руки К. Грота название Лебедия как прародина венгров вошла в историческую науку. Между тем Константин ни о какой Лебедии не упоминал, а просто говорил о воеводе Лебедии и о том, что венгры некоторое время жили среди хазар. Это однако не помешало ученым предлагать самые разные локализации Лебедии. Л. Варади размещал ее между Волгой и Уралом, А. Барта – между Доном, Днестром и Днестром, Й. Маркварт – между Кубанью и Доном, К. Цуккерман – от низин Дона до Северо-Западного Причерноморья, О. Прицак – между Доном и Северским Донцом, Е. Халикова – между Доном и Хопром, О. Бубенок – между Кубанью, Манычем, переволокой между Доном и Волгой, Днестром. Э. Моор считал, что она находилась в лесостепной полосе между

Киевом и Воронежем, И. Эрдели размещал Лебедию между Дунаем и Доном. К. Цегледи локализовал Лебедию между Доном и Днепром и считал частью Этелькёза. П. Степанов локализовал Лебедию в Приуралье. Н. Данилевский считал, что венгры переправились через Волгу в районе Саратова, а через Дон в районе рек Медведицы и Хопра. Оттуда они попали в Лебедию. А. Москаленко удержался от локализации Лебедии где-либо. Исследователи считали, что Лебедия может происходить от эллинизированной формы названия прежней родины. О. Бубенок считает, что название Лебедия могла происходить и от Лаб-и-дарйа, берег моря. Н. Лифанов считает, что Лебедия находилась на западной оконечности Magna Hungaria в Самарском Заволжье. На ее территории проживали одна или несколько мадярских групп. К. Грот считал, что первая прародина венгров была Биармия, откуда они переселились в Башкирию, через Оку и Дон они попали в Лебедию. Лебедия локализовалась этими исследователями между Днепром и Доном. И. Фодор и А. Рона-Таш считали Лебедию реальной. К. Цуккерман локализовал Лебедию в причерноморских степях. При этом А. Рона-Таш считал, что в Лебедии обитало только племя воеводы Лебедии и от восточных славян в венгерский язык попало несколько слов. Л. Бёнке, Я. Харматта, Л. Лигетти не считали Лебедию прародиной венгров. С вопросом Лебедии зачастую связывают вопрос относительно кавказской прародины венгров. Л. Бендефи считал, что она находилась на реке Кума. А. Рона-Таш считал, что венгры вошли в землю болгар в 670-680-х гг. Огурско-венгерские контакты начались с V в. н.э. До того венгры жили на своей прародине на Южном Урале. Под давлением венгров одна часть болгар мигрировала на Дунай, вторая присоединилась к аварам, третья мигрировала на Среднюю Волгу. Однако, в византийских хрониках и в еврейско-хазарской переписке говорилось, что болгар вынудили мигрировать не венгры, а хазары. Кроме того, ни о каких венграх на Северном Кавказе не говорили арабские источники. Касательно же археологических данных, то погребения, которые можно сопоставить с венграми, не составляют заметной группы населения. Т. Кеси считал, что Лебедия находилась в степях между Уралом и Волгой. Там же локализовал Лебедию Л. Варади. А. Барта размещал Лебедию между Доном, Днепром и Днестром (Бубенок О.Б. 2012; Hudud al-Alam. 1937, Глава 22; Bendefy L. A. 1942; Bendefy L. A., 1999; Rona-Tas A. 1999; Константин Багрянородный. 1991, Глава 38; Гардизи – Извлечение из сочинения Гардизи “Зайн ал-ахбар”. 1973; Шорохов В.А. 2011; Fodor I. 2009; Рона-Таш А. 2011; Москаленко А.А. 1972; Цуккерман К. 2003; Комар А. 2011; Лифанов Н.А. 2018).

М. Артамонов одним из первых отказался от того, чтобы локализовать и признавать существование Лебедии. Он считал, что Лебедия можно отождествить с Этелькёзом. Концепция салтовской Лебедии не оправдывает себя, поскольку по данным последних исследований А. Тюрка и А. Комара связи венгров с хазарами были не такими тесными как привыкли считать до сих пор. А. Комар не считает Лебедию прародиной венгров. Салтовское население повлияло на венгров в комплексе вооружения и в системе верховной власти. Венгры отдавали предпочтение славянской керамике перед салтовской и их подражания салтовской керамике выглядят грубо. Заимствования из языков болгар и алан вполне могли войти в венгерский язык в период их нахождения в Волго-Уральском регионе. Памятники типа Субботовцы куда более похожи на материалы из Танкеевского могильника и на памятники Обретения родины в Венгрии. Венгерский Аноним упоминал о странах Дентумогер и Скифия как о синонимах. Вероятно, Ателькузу Константина Багрянородного обозначает те же территории, что и названные Анонимом страны (Артамонов М.И. 1962, Глава 18; Комар А. 2011; Тюрк А. 2013; Rady M. 2009; Simonis de Keza. 1883).

Традиционно проблема венгерских прародин получила широкое освещение у венгерских и русских археологов. Е. Зичи считал, что прародина венгров находилась на

Северном Кавказе. Б. Пошта в поисках прародины венгров исследовал Балымерский курган, Загребинский могильник, погребение из Воробьевки. Венгерский археолог исследовал памятники около Вятки и в Подонье, а также в Прикамье. Русский археолог считал, что венгры жили вблизи от донских алан в бассейне Дона и Северского Донца. Н. Феттих относил к древнемадьярским памятникам Верхне-Салтовский могильник из Подонья, Танкеевский могильник из Поволжья, Редикорский могильник из верховьев Камы, Лядинский могильник из бассейна реки Цны, а также кочевнические памятники из Минусинской котловины и Алтая. А. Захаров и В. Арндт локализовали Леведию от Воронежского Подонья до Поволжья. Они выстраивали цепочку Танкеевский-Лядинский-Воробьевка-Верхний Салтов. И. Эрдели локализовал Дентумогер в Подонье базируясь на данных могильников из Воробьевки и Буловки. В. Седов повторил тезисы этого исследователя, а его статья носила компилятивный характер. В. Михеев считал, что кремационные могильники Подонья и конкретно салтовский Сухогомольшанский могильник с венграми. Л. Чурилова обнаружила в 1986 г. найден венгерский могильник из Манвеловки на Днепровском Левобережье. С. Плетнева и Н. Бокий в 1988 г. нашли три погребения в с. Субботовцы в бассейне Ингула. Он был вторым достоверно венгерским в регионе после Крылосского могильника. В 1989 г. Ч. Балинт пересмотрел ряд положений и отнес памятники из Воробьевки к салтовским, критично относился к исследованиям Н. Мажитова. Е. Круглов считал, что венграм в Хазарском каганате принадлежали памятники Авилковского типа. И. Баранов считал, что венгерское население инфильтровалось в Крым в VIII в. А. Моця считает, что Лебедия находилась на землях от Днепра до Дона, а Этелькёз между Днепром и Дунаем (Комар А. 2011; Моця О.П. 2011).

Раскопки украинских ученых памятников типа Субботовцы. В. Приймак и А. Супруненко в 1994 г. у с. Твердохлебы нашли древневенгерское погребение. Предполагалось, что Новотроицкое городище было разгромлено венграми. Идеи украинцев развил В. Иванов. Он считал, что венгры форсировали Волгу и пересекли Дон. К древневенгерским отнесены Воробьевка, Новониколаевка, Манвеловка, Твердохлебов, Субботовцы. Украинский ученый П. Толочко указывал, что древневенгерские памятники сложно отличить от других поскольку они близки салтовским. Другой украинский исследователь В. Аксенов отнес Нетайловский могильник к венгерским. О. Приходнюк относил к венгерским находки из Коробчино, Воробьевки, Волосского, Манвеловки, Субботовцев. К ним же он относил находки тиз Тепсеня и Бабичей. В более поздней своей статье исследователь указывал, что венгры жили в Лебедии в 30-80-х гг. IX в. чем фактически отождествлял Леведию и Этелькёз. Он отмечал присутствие у венгров салтовской поясной гарнитуры. Р. Орлов считал памятниками венгров погребения из Субботовцев, Манвеловки, Твердохлебов, Коробчино, Крылоса. Венгерский археолог Л. Ковач считает, что погребения из Сухой Гомольши и Воробьевки нет оснований относить к венгерским, а венгерскими считал памятники из Крылоса, Судовой Вышни и Перемышля (в Закарпатье и Галичине соответственно). В 2008 г. И. Эрдели подготовил обещающую работу, где считал, что венгры были на территории Северного Кавказа, относил к их территориям лесостепи и степи Поволжья. Древнерусско-венгерские параллели в погребальных памятниках Киева исследователь объяснял присутствием венгерской наемной дружины в этом регионе. И. Фодор считал, что возможные контакты алан и венгров происходили во время их совместного их проживания на территории салтово-маяцкой культуры. Серединой VIII в. И. Фодор датирует переселение венгров в Леведию. В 2007-2008 гг. А. Супруненко нашел венгерские памятники на раскопках в селах Дмытривка и Катэрынивка в Полтавской области. Венгерское население явно пребывало в междуречье Ворсклы и Сулы. А. Комар подвел некоторые итоги археологических исследований. Памятники похожие на венгерские памятники из Танкеевского могильника, а также Караякуповской и Кушнаренковской археологических

культур, не составляют сколько-нибудь значимой группы в составе Салтово-Маяцкой археологической культуры. Концепция Салтовской Лебедии заводит ученых в тупик и не объясняет почему существовали памятники типа Субботцы. В тоже время памятники типа Субботцы близки и венгерским памятникам периода X в., а также имели параллели в Танкеевском и Больше-Тиганском могильниках, а также в памятниках Кушнаренковской и Караякуповской археологической культуры. К памятникам типа Субботцы принадлежат памятники и в Слободзее. Венгры жили в степях и лесостепях на обоих берегах Днепра. Подтверждением тому служат находки из сел Манвеловка и Коробчина, которые относят к венграм и которые содержатся в Днепропетровском Национальном музее [Комар А. 2011; Чурилова Л.Н., Ходас В.А. 2011; Аксенов В.С. 2011).

Особенно интересны находки из Днепровского Левобережья. Их исследовала группа полтавских археологов. Венгерские памятники были найдены у с. Волоськэ, Дмытривка и Катэрынивка. У села Дмытривка найден небольшой венгерский погребальный комплекс конца IX в. Венгерское погребение было впускным и там находились изделия из золота, серебра, бронзы, наборные пояса. Кроме того, там находилась одежда. Это было семейное захоронение. Как и в погребениях из Днепропетровской области венгры использовали для прикрытия лица умершего специальные маски. Дмытривка является наиболее северным пунктом распространения венгерских вещей в Украине. Древневенгерские памятники в левобережной днепровской лесостепи свидетельствуют в пользу того, что этот регион был населен венграми. Кроме них еще присутствовали салтоидные памятники. Расселение в этом регионе венгров создавало угрозу поселениям северян, которые были вынуждены создавать фортификации для защиты от кочевнических нападений. Увеличилось количество городищ. О. Супруненко видел в этом влияние экспансии Хазарского каганата. Городища сооружали на мысах и окружали их валами и рвами (Супруненко О.Б. 2011; Маєвська С.В. 2011; Пуговолок Ю.О. 2011).

Как прародина венгров Константином Багрянородным названа Ательзуку (Этелькэз). В арабских и персидских географических трактатах сведения были более четкие и венгры локализованы между булгарами-ашкел и печенегами. Под влиянием хазар у венгров появилась дуализм верховной власти. Хазары влияли на венгров как соседи, подобно волжским булгарам. Арабские хронисты указывали, что хазары оборонялись от венгров. Устанавливают время миграции венгров в причерноморские степи сведения только двух источников – хроники Георгия Амартола и Бертинских анналах. В Бертинских анналах сказано, что в Ингельгейм прибыло посольство хакан-рос из племени свеонов, сообщавшие о том, что путь из Константинополя им перекрыли злые народы и посему они вынуждены возвращаться домой окольными путями. Вероятно, венгры стали на порогах и как более поздние печенеги. Они не дали послам Русского каганата вернуться назад в Киев. То, что скандинавы уже тогда завладели Среднем Поднепровьем свидетельствуют данные Баварского географа размещавшие Ruzzi в Восточной Европе рядом с кацирами (хазарами). Какие это хозирози размещены между атуресанами и лендизи. Венгры также отмечены в его списке как Ungare и размещены между вислянами и луколанами. В Хронике Георгия Амартола же сказано, что народ Ungre был нанят болгарскими и напал на восставших ромеев, которые желали бежать из болгарского плена. Венгры напали на этих ромеев, но были разбиты. Следующие действия венгров датированы 862 г., когда согласно Бертинских анналов нанятые великоморавским правителем Ростиславом напали на восточных франков королевства Людовика. После этого они воевали в Восточной Марке (Австрии) в 882 г., а в 892 г. были наняты Арнульфом против мораван (De Vajay S. 1968; Annales Fuldenses. 1891; Annales Bertiniani. 1883; Spinei V. 2003; Баварский Географ. 2010; Херрман И.; Херрман И. (б); Комар А. 2011).

В 896 г. венгры под давлением печенегов были вынуждены переселиться из Этелькеза (степи Северо-Западного Причерноморья) в Алфельд (венгерские степи). Константин Багрянородный сообщал, что их вынудили мигрировать печенеги. В отличии от многих приведенных выше сведений этого историка отличаются только даты. Так Регион Прюмский датирует переселение венгров под давлением печенегов 889 г. Нестор летописец указывает 898 г. Современные исследователи считают датами переселения 889 или 896 гг. Однако тут есть ряд интересных моментов – венгерское захоронение около Перемышля датировалось не временем Обретения родины венграми, а XI в. Касательно же двух погребений на окраинах Галича, то они скорее всего принадлежали преследующим венгров печенегам (Моця О.П. 2011; Регион Прюмский. 2010; Козлов С.А. 2012; Константин Багрянородный. 1991, Глава 37).

Заключение. Таким образом, мы пришли к следующим выводам. Реальными прародинами венгров была волго-уральская прародина и Этелькез в причерноморских степях. Этелькез занимал земли степей и частично лесостепей между Дунаем и Доном. Конструирование истории было свойственно также и средневековым авторам. Константин Багрянородный конструировал историю венгров назвав их турками и родственниками савиров (саварти-асфалов). Он воспринимал их как очередных тюркских кочевников. Воеводы Лебедии не существовало, равно как и зависимости венгров от хазар. Дентумогер и Скифия у Анонима синонимы Этелькеза. Временем переселения венгров в причерноморские степи были 30-е гг. IX в. Временем переселения в Алфельд был конец IX в.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Агаджанов С.Г. Новое известие о средневековых тюрках // Известия АН ТуркмССР. Серия общественных наук. – № 6. – Ашхабад: Ылым, 1965. <http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Schebangarai/text2.phtml?id=12992>
2. Аксенов В.С. Новые материалы к вопросу о мадыро-салтовских контактах в Верхнем Подонковье // Археологія та Давня історія України. – Вип. 7. – К. : Інститут археології НАН України, 2011. – с. 133-143.
3. Артамонов М.И. История хазар. – Л.: Издание Государственного Эрмитажа, 1962. – 523 с. <http://gumilevica.kulichki.net/AMI/ami118.htm>
4. Баварский Географ // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – Т. 4. Западноевропейские источники. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2010. http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Bav_geogr/text2.phtml?id=9648
5. ал-Бекри. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. Ч. 1. // Записки Императорской Академии Наук. – Т. 32. – № 2. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1878. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Bekri/frametext.htm>
6. Бубенок О.Б. Від Аттіли до Чингіз-хана. Алани і тюркомовні номади Євразії. – Біла Церква: Видавець Пшонківський О.В., 2012. – 508 с.
7. Гардизи – Извлечение из сочинения Гардизи “Зайн ал-ахбар”. Приложение к “Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893—1894 гг.” // Академик В.В. Бартольд. Сочинения. – Том VIII: Работы по источниковедению. – М.: Наука, 1973. http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Gardizi/frametext_1.htm
8. Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века). – СПб.: Типография Императорской Академии Наук? 1870. – VIII, 308 с. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Garkavi_dop_mus_pis/text.htm
9. Иванов В.А. Древние угры-мадьяры в Восточной Европе. – Уфа: Гилем, 1999. – 123 с.

10. Козлов С.А. К вопросу о датировке появления печенегов в Нижнем Подунавье // Византийский Временник. – Т. 71 (96). – М., 2012 – с.57-73.
11. Комар А. Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований // Археологія і давня історія України. – Вип. 7. – К.: Інститут археології НАН України, 2011. - с. 21-77.
12. Коковцев П.К. Еврейско-хазарская переписка в X веке. Л.: Изд-во АН СССР, 1932. – XXXVIII+134+4 табл.
<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Kokovcov/frameset3.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Kokovcov/frameset4.htm>
13. Коновалова И.Г., Перхавко В.Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – М.: Памятники исторической мысли, 2000. – 272 с.
14. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. под. ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. – М.: Наука, 1991. – 496 с.
http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/text38.phtml?id=6397
http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/text40.phtml?id=6399
15. Лифанов Н.А. К вопросу о локализации местности Леvedия (памяти А.В. Расторопова) // XXI Уральское историческое совещание, посвященное 85-летию со дня рождения Г.И. Матвеевой, и 70-летию со дня рождения И.Б. Васильева. – Самара: Самарский государственный социально-педагогический университет, 2018. – с. 300-302.
16. Маевська С.В. Залишки текстильних виробів з давньоугорських поховань неподалік с. Дмитрівки на Нижньому Пселі // Археологія та Давня історія України. – Вип. 7. –К.: Інститут археології НАН України, 2011. – с. 125-129
17. Марвази. Шараф Заман Тахир ал-Марвази. Естественные свойства животных. Глава о тюрках // Труды сектора инстута востоковедения. – Т.1. – Алматы: АН КазССР, 1959.
http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Marvazi_Tahir/frameset1.htm
18. Москаленко А.А. Славяно-венгерские отношения в IX в. и древнерусское население среднего и верхнего Дона // Проблемы археологии и древней истории угров. – М.: Наука, 1972. – с.189-196
19. Моця О.П. Мандрівка угрів за Карпати: інформація писемних джерел та археологічні реалії // Археологія та Давня історія України. – Вип. 7. – К.: Інститут археології НАН України, 2011. – с. 15-20.
20. Прицак О., Голб Н. Хазарско-еврейские документы X века/ Научная редакция, послесловие и комментарии В.Я. Петрухина. – Издание 2-е исправленное и дополненное. – Москва-Иерусалим: Мосты Культуры — Гешарим, 2003 - 5763. – 240 с.
21. Пуговлок Ю.О. До питання про фортифікаційне будівництво сіверян // Археологія та Давня історія України. – Вип. 7. – К.: Інститут археології НАН України, 2011. – с. 178-193
22. Регинон Прюмский. Хроника // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. – Т. 4: Западноевропейские источники. –с М.: Русский фонд содействию образованию и науке, 2010.
http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Regino_Pruem/text2.phtml?id=9684
23. Рона-Таш А. Хазары и мадьяры // Хазары. – М.-Иерусалим: Мосты культуры – Гешарим, 2005. – с. 111-124.
24. Рона-Таш А. От Урала до Карпатского бассейна // Алтаистика и Тюркология. – № 4. –Астана: Тюркская академия, 2011. – С. 131-139
25. Супруненко О.Б. Давньоугорський некрополь поблизу с. Дмитрівки в нижній течії Псла // Археологія та Давня історія України. – Вип. 7. – К.: Інститут археології НАН України, 2011. – С. 105-124.

26. Тюрк А. Анализ археологических находок X в. в Карпатском бассейне и их роль в изучении венгерской предистории // *Взаимодействие народов в эпоху Великого переселения народов.* – Ижевск: Удмуртский университет, 2006. – с. 185-188
27. Тюрк А. От Урала до Карпатов. Новые результаты и перспективы в археологии Европы по поводу древних венгров // *II международный мадьярский симпозиум.* – Екатеринбург: Рифей, 2013. – с. 231-237
28. Хвольсон Д.А. Известия о хозарах, болгарях, буртасах, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али Ахмеда Бен Омар Ибн Даста, неизвестного доселе арабского писателя X века, по рукописи Лоднонского музея. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1869. – 214 с. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Chwolson_Dast/text2.htm
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Chwolson_Dast/text4.htm
29. Херрман И. (а) Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах Баварского Географа (первая половина IX в.). <http://idrisi.narod.ru/bav-herrm.htm>
30. Херрман И. (б) Анализ данных Баварского географа с точки зрения немца. http://www.kirsoft.com.ru/freedom/KSNews_539.htm
31. Шорохов В.А. Венгры в Северном Причерноморье по данным Анонимной записки // *Вестник Удмуртского университета. Вып.3. Серия Филология и История.* – Ижевск: Удмуртский университет, 2011. – с. 69-74
32. Шушарин В.П. Русско-венгерские отношения в IX в. // *Международные связи России до XVII в.* – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1961. – с. 131-180 // http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Gesta_Hungarorum/frametext.htm
33. Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. – М.: РОССПЭН, 1997. – 512 с.
34. Чурилова Л.Н., Ходас В.А. Древневенгерские памятники в коллекции Днепропетровского национального исторического музея им. Д.И. Яворницкого // *Археологія та Давня історія України.* – Вип. 7. – К.: Інститут археології НАН України, 2011. – с. 100-104
35. Цуккерман К. Два этапа формирования древнерусского государства // *Археологія.* – № 1. – К.: Інститут археології НАН України, 2003. <http://iananu.kiev.ua/archaeology/2003-1/zukerman.htm>
36. *Annales Bertiniani.* – Hannoverae: Impensis Bibliopoli Hahniani, 1883. – X, 173 s. <https://archive.org/stream/annalesbertinian00wait#page/n3/mode/2up>
37. *Annales Fuldenses // Scriptorum Rerum Germanicarum.* – Hannoverae: Impensis Bibliopoli Hahniani, 1891. – XV, 153 s.
38. Bendefy L. A magyarság kaukázusi őshazája: Gyertyán országa. – Cserépfalvi, 1942. –509 Old.
39. Bendefy L. A magyarság kaukázusi őshazája. – Budapest: Magyar Ház, 1999. – 300 Old. http://www.magtudin.org/Bendefy_Laszlo_A_magyarsag_kaukazusi_oshazaja.pdf
40. De Vajay S. Der eintritt des ungarisches stammes in die Europäische Geschichte. – Mainz: Hase Koehler Verlag, 1968. – 189 s.
41. Fodor I. Őstörténet és honfoglalás. – Budapest: Kossuth Kiadó, 2009. – 104 Old.
42. Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. — 982 A. D. /Tr. and expl. by V. Minorsky. With the preface by V.V. Barthold. – London: Luzac & co, 1937. –[VII]-XX p.,1 l., 524 p. <http://odnapl1yazyk.narod.ru/hududalal.htm>
43. Keszi T. Levedia, the egg of Columbus and what follows // *Az Intercisa Múzeum Évkönyve.* – 2. – Dunaújváros: Dunaújváros Megyei Jogú Város, 2017. – Old. 29-55
44. Kristó G. Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok. – Szeged: Szeged Középkorázi Műhely, 1996. – 199 Old.

45. Rady M. The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation. // Slavonic and East European Review. – 87 (4). – London: University College, 2009. <http://discovery.ucl.ac.uk/18975/1/18975.pdf>
46. Redei L. Östörténetünk Kérdései. – Budapest: Balassi Kiadó, 1998. – 136 Old.
47. Rona-Tas A. Hungarians and Europe in Early Middle Ages. – Budapest: Central European University Press, 1999. – XXII, 580 p.
48. Simonis de Keza. Gesta Hungarorum // Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptorum ; 2. – Lipsiae: [s. n.], 1883. – s. 52-99.
49. Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. – Cluj-Napoca: Romanian Cultural Institute – Istros Publishing House, 2003. – 546 p.
50. Toth S.L. Levediától a Kárpát-medencéig. – Szeged: Szeged Középkorázi Műhely, 1998. – 239 Old.

Автор туралы мәлімет:

Пилипчук Я.В., М.П. Драгоманов атындағы Ұлттық педагогикалық университеті тарих ғылымдарының докторы, тарих факультетінің Шығыс-Орталық Еуропа өркениеттік тарихы кафедрасының аға оқытушысы, pylypchuk.yaroslav@gmail.com, Киев қ., Украина.

ВЕНГРЛЕРДІҢ ТАРИХЫН ҚҰРУ: ВЕНГР АТА-БАБАЛАРЫ ТУРАЛЫ

Аннотация. Бұл мақала жазбаша және археологиялық дереккөздерді, венгрлердің ата-бабалары тақырыбындағы тарихнамасын талдауға арналған. Мақалада басты назар Этелькоз және Лебедия мәселесі қарастырылады. Венгрлердің нақты ата-тегі Этелькез деп аталатын Қара теңіздің солтүстік жағалауы болды. Венгрияның тарихи шежірелеріндегі дерек көздеріне сүйенсек, Скифия мен Дентумогердің атасында айтылған венгрлердің отаны Этелькез деген мекенмен синоним болып табылады. Мақаладан венгрлердің Этелькезге уақытша қоныс аударуы мерзімі IX ғасырдың 30-жылдары деп болжам келтіреміз. Венгрлердің Альфельдке қоныс аудару мерзімі IX ғасырдың аяғынан бастау алып, олардың кавказдық отаны және Салтовск-Лебедия туралы тезистер ғылыми тұрғыдан анық болмады. Константин Порфирогениттің айтуынша, венгрлер біраз уақыт хазарлармен бірге өмір сүрген, олардың Еділ аймағынан Этелькезге қоныс аударуының бастапқы нүктесіне сәйкес келуі мүмкін болды. Саварт-асфалдар бұл – савирлер және венгрлер. Константин Багрянородный венгрлерді көшпелі түркі әлемінің бір бөлігі деп санады. Венгр шежірешілері ғұндарды туыстық қатынасы бар деп санады, себебі олар беделді ата-бабаларды іздеу мақсат етті. Венгрлер тек Каспий теңізінің жағасы мен Персияның айналасында өмір сүрген жоқ. Венгрлер Хазардың жанында 824-831 жылдары Еділ мен Дон арасындағы аймақта өмір сүрді. Венгр шежірешілері оның Қара теңіздегі дентумогер және Скифия деп мәліметке ие болды. Константин Багрянородный Қара теңіз даласындағы Венгр жерлерін «Ателькузу» деп атады. Венгрлер оларды Этелькез деп атайды. Этелькез жазбаша дереккөздерде келетін мәліметтерде венгрлердің жалғыз отаны болып саналады. Шын мәнінде, ол Дунайдан Днепрге дейін созылды, бірақ венгрлер жорықтарының көмегімен Дон аймағындағы Хазар иеліктеріне жетті. Археологиялық зерттеулердің көмегімен венгрлердің ата-бабасы Еділ-Орал аймағында тіркелді. Бұрын протовенгралар Сібір мен Орта Азия шекарасындағы саргат мәдениетін таратуға себепші болды.

Кілтті сөздер: Этелькез, Лебедия, Альфельд, субботцев типіндегі ескерткіштер, венгрлер, көші-қон.

Information about the author::

Pylypchuk Yaroslav Valentynovych, Doctor of historical sciences, senior lecturer of department of Civilisation history of Eastern-Central Europe of historical faculty of National Pedagogical University n.a. M. P. Dragomanov. Kyiv, Ukraine. Street Osvity building 6, room 24. pylypchuk.yaroslav@gmail.com

CONSTRUCTING THE HISTORY OF HUNGARIANS: A HUNGARIAN
ANCESTRAL HOMELANDS

Summary. Goal. Analyze information from written sources, archaeological research and historiography about the Hungarians. Research materials. Written narrative sources, archaeological finds, historiography. Results and scientific novelty. This article is devoted to the analysis of written sources, archaeological sources and historiography of the question of the ancestral homelands of the Hungarians. This article is dedicated to the prehistory of the Hungarians. The focus is on the question of Etelkoz and Lebedia. Lebedia as the ancestral home of the Hungarians was a historiographical construct and never really existed. Real was the ancestral home of the Black Sea region littoral named Etelkoz. Homeland of the Hungarians mentioned in Hungarian historic chronicles Scythia and Dentumoger is synonymous Etelkoz. Monuments of Subbotsy-type can identify with land Etelköz. Temporary relocation of Hungarians Etelkoz can assume the 30-s of IX centuries. Migration of Hungarians in Alföld can be dated the end of IX centuries. Theses of Caucasian homeland of the Hungarians and Saltov Lebedia scientifically untenable. According data of Constantine Porphyrogenitus the Hungarians lived for some time with the Khazars, may correspond to the outbound point of their migration from the Volga region in Etelköz. Savart-asphali is Savirs, but the Hungarians. Constantine Porphyrogenitus considered Hungarians part of the nomadic Turkic world. Hungarian chroniclers believed the Huns is Hungarian relatives, because they were looking for prestigious ancestors. The Hungarians didn't live on the shores of the Caspian Sea and around Persia. Hungarians living near the Khazars in 824-831 years in the region between the Volga and the Don. Hungarian chroniclers knew of his ancestral home of the Black Sea, which was called Dentumoger and Scythia. Constantine Porphyrogenitus called the Hungarian lands of the Black Sea steppes Atelkuzu. Hungarians call it Etelkoz. Etelkoz the only reliably recorded in written sources homeland of Hungarians. Actually it stretched from the Danube to the Dnieper, but the Hungarians in their raids reached the Khazar possessions in the Don region. With the help of archaeological research recorded the ancestral home of the Hungarians in the Volga-Ural region. Earlier Proto-Hungarians lived in the area of distribution Sargatskaya culture on the border of Siberia and Central Asia.

Key-words: Etelkoz, Lebedia, Alföld, Monuments of Subbotovtsy-type, Hungarians, migrations.

REFERENCES

1. Agadzhanov S.G. Novoe izvestie o srednevekovyh tjurkah [New source about the medieval Turks] Izvestija AN TurkmSSR. Serija obshhestvennyh nauk. – № 6. – Ashhabad: Ylym, 1965. <http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Schebangarai/text2.phtml?id=12992> [in Russian]
2. Aksenov V.S. Novye materialy k voprosu o mad'jaro-saltovskih kontaktah v Verhnem Podoncov'e [New materials on the issue of Magyar-Saltov contacts in the Upper Severskiy Donets region] Arheologija ta Davnja istorija Ukrayiny. – Vyp. 7. – K. : Institut arheologiyi NAN Ukrayiny, 2011. – p. 133-143. [in Russian]
3. Artamonov M.I. Istorija hazar [History of Khazars]. – L.: Izdanie Gosudarstvennogo Jermitezha, 1962. – 523 p. <http://gumilevica.kulichki.net/AMI/ami118.htm> [in Russian]

4. Bavarskij Geograf [Bavarian geograph] Drevnjaja Rus' v svete zarubezhnyh istochnikov. – T. 4. Zapadnoevropejskie istochniki. – M.: Russkij fond sodejstvija obrazovanija i nauke, 2010. http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Bav_geogr/text2.phtml?id=9648 [in Russian]
5. al-Bekri. Izvestija al-Bekri i drugih avtorov o Rusi i slavjanah. Ch. 1. [Data of Al-Bakri and others about Rus and Slavs] Zapiski Imperatorskoj Akademii Nauk. – T. 32. – № 2. – SPb.: Tipografija Imperatorskoj Akademii nauk, 1878. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Bekri/frame-text.htm> [in Russian]
6. Bubenok O.B. Vid Attily do Chyngiz-hana. Alany i tjurkomovni nomady Evraziyi [Fron Attila to Chinggis-khan. Alans and Turkic speaking nomads of Eurasia]. – Bila Cerkva: Vidavec' Pshonkivs'kij O.V., 2012. – 508 p. [in Ukrainian]
7. Gardizi – Izvlechenie iz sochinenija Gardizi “Zajn al-ahbar”. Prilozhenie k “Otchetu o poezdke v Srednjuju Aziju s nauchnoj cel'ju. 1893—1894 gg.” [Extract from Gardizi's "Zayn al-Akhbar". Appendix to the “Report on a trip to Central Asia with a scientific purpose. 1893-1894”] Akademik V.V. Bartol'd. Sochinenija. – Tom VIII: Raboty po istochnikovedeniju. – M.: Nauka, 1973. http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Gardizi/frame-text_1.htm [in Russian]
8. Garkavi A.Ja. Skazaniya musul'manskih pisatelej o slavjanah i russkih (s poloviny VII veka do konca X veka) [Data of Muslim writers about the Slavs and Russians (from the middle of the 7th century to the end of the 10th century)]. – SPb.: Tipografija Imperatorskoj Akademii Nauk? 1870. – VIII, 308 p. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Garkavi_dop_mus_pis/text.htm [in Russian]
9. Ivanov V.A. Drevnie ugry-mad'jary v Vostochnoj Evrope [Ancient Hungarians-Magyars in Eastern Europe]. – Ufa: Gilem, 1999. – 123 p. [in Russian]
10. Kozlov S.A. K voprosu o datirovke pojavlenija pechenegov v Nizhnem Podunav'e [To the question to chronology of appear of Pechenegs in Lower Danube area region] Vizantijskij Vremennik. – T. 71 (96). – M., 2012 – p.57-73. [in Russian]
11. Komar A. Drevnie mad'jary Jetel'keza: perspektivy issledovanij [Ancient Magyars of Etelkoz: perspectives of studies] Arheologija i davnja istorija Ukrayiny. – Vyp. 7. – K.: Instytut arheologiyi NAN Ukrayiny, 2011. – p. 21-77. [in Russian]
12. Kokovcev P.K. Evrejsko-hazarskaja perepiska v X veke [Hebrew-Khazarian correspondence in X century]. L.: Izd-vo AN SSSR, 1932. – XXXVIII+134+4 tabl. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Kokovcov/frame-text3.htm> <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Kokovcov/frame-text4.htm> [in Russian]
13. Konovalova I.G., Perhavko V.B. Drevnjaja Rus' i Nizhnee Podunav'e [Ancient Rus and Lower Danube area region]. – M.: Pamjatniki istoricheskoy mysli, 2000. – 272 p. [in Russian]
14. Konstantin Bagrjanorodnyj. Ob upravlenii imperiej [About governance of Empire] / Per. pod. red. G.G. Litavrina, A.P. Novosel'ceva. – M.: Nauka, 1991. – 496 p. http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/text38.phtml?id=6397 http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/text40.phtml?id=6399 [in Russian]
15. Lifanov N.A. K voprosu o lokalizacii mestnosti Levedija (pamjati A.V. Rastoropova) [To the question of localization of Lebedia (in memory of A. V. Rastoropoff)] XXI Ural'skoe istoricheskoe soveshhanie, posvjashhennoe 85-letiju so dnja rozhdenija G.I. Matveevoj, i 70-letiju so dnja rozhdenija I.B. Vasil'eva. – Samara: Samarskij gosudarstvennyj social'no-pedagogicheskij universitet, 2018. – p. 300-302. [in Russian]
16. Maev'ska S.V. Zalyshky tekstyl'nyh vyrobiv z davn'ougors'kyh pohovan' nepodalik s. Dmytrivka na Nyzhn'omu Pseli [Remains of textiles from ancient Hungarian burials near the village Dmytrivka on the Lower Psel] Arheologija ta Davnja istorija Ukrayiny. – Vyp. 7. –K.: Instytut arheologiyi NAN Ukrayiny, 2011. – p. 125-129 [in Ukrainian]
17. Marvazi. Sharaf Zaman Tahir al-Marvazi. Estestvennye svojstva zhivotnyh. Glava o tjurkah [Nature of animals. Chapter about Turks] Trudy sektora instuta vostokovedenija. – T.1. –

- Almaty: AN KazSSR, 1959. http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Marvazi_Tahir/frame1.htm [in Russian]
18. Moskalenko A.A. Slavjano-vengerskie otnoshenija v IX v. i drevnerusskoe naselenie srednego i verhnego Dona [Slavonic-Hungarian relations in IX century and heritage of Ancient Rus in region of Upper and Middle Don] Problemy arheologii i drevnej istorii ugrov. – M.: Nauka, 1972. – p.189-196 [in Russian]
19. Mocja O.P. Mandrivka ugriv za Karpati: informacija pisemnih dzherel ta arheologichni realiyi [Migration of Hungarian beyond Carpathians: data of written sources and archaeological realities] Arheologija ta Davnja istorija Ukrayiny. – Vyp. 7. – K.: Instytut arheologiyi NAN Ukrayiny, 2011. – p. 15-20. [in Ukrainian]
20. Pricak O., Golb N. Hazarsko-evrejskie dokumenty X veka [Khazars-Hebrew documents of X century] / Nauchnaja redakcija, posleslovie i kommentarii V.Ja. Petruhina. – Izdanie 2-e ispravlennoe i dopolnennoe. – Moskva-Ierusalim: Mosty Kul'tury — Gescharim, 2003 - 5763. – 240 p. [in Russian]
21. Pugovolok Ju.O. Do pytannja pro fortifikacijne budivnyctvo siverjan [To the question to fortifications of Siverians] // Arheologija ta Davnja istoriya Ukrayiny. – Vyp. 7. – K.: Instytut arheologiyi NAN Ukrayiny, 2011. – p. 178-193 [in Ukrainian]
22. Reginon Prjumskij. Hronika [Chronicle] Drevnjaja Rus' v svete zarubezhnyh istochnikov. Hrestomatija. – T. 4: Zapadnoevropejskie istochniki. – M.: Russkij fond sodejstviju obrazovaniju i nauke, 2010. http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Regino_Pruem/text2.phtml?id=9684 [in Russian]
23. Rona-Tash A. Hazary i mad'jary [Khazars and Magyars] Hazary. – M.-Ierusalim: Mosty kul'tury – Gescharim, 2005. – p. 111-124. [in Russian]
24. Rona-Tash A. Ot Urala do Karpatskogo bassejna [From Ural to Carpathian basin] Altaistika i Tjurkologija. – № 4. –Astana: Tjurkskaja akademija, 2011. – p. 131-139 [in Russian]
25. Suprunenko O.B. Davn'ougors'kij nekropol' poblyzu s. Dmytrivki v nizhnij techiy Psla [Ancient Hungarian necropole near the village Dmytrivka on the Lower Psel] // Arheologija ta Davnja istoriya Ukrayiny. – Vyp. 7. – K.: Institut arheologiyi NAN Ukrayini, 2011. – p. 105-124. [in Ukrainian]
26. Tjurk A. Analiz arheologicheskikh nahodok X v. v Karpatskom bassejne i ih rol' v izuchenii vengerskoj predistorii [Analysis of archaeological findings of X century in Carpathian basin and their role in prehistory of Hungarians] Vzaimodejstvie narodov v jepohu Velikogo pereselenija narodov. – Izhevsk: Udmurtskij universitet, 2006. – p. 185-188 [in Russian]
27. Tjurk A. Ot Urala do Karpatov. Novye rezul'taty i perspektivy v arheologii Evropy po povodu drevnih vengrov [From Ural to Carpathians. New results and perspectives in archeology of Europe to the question of ancient Hungarians] // II mezhdunarodnyj mad'jarskij simpozium. – Ekaterinburg: Rifej, 2013. – p. 231-237 [in Russian]
28. Khvol'son D.A. Izvestija o hazarah, bolgarah, burtasah, mad'jarah, slavjanah i russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar Ibn Dasta, neizvestnogo dosele arabskogo pisatelja X veka, po rukopisi Lodnonskogo muzeja [Data about the Khazars, Bulgarians, Burtases, Magyars, Slavs and Russians of Abu-Ali Ahmed Ben Omar Ibn Dast, a hitherto unknown Arab writer of the X century, based on the manuscript of the Lodnon Museum.]. – SPb.: Tipografija Imperatorskoj akademii nauk, 1869. –214 p. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Chwolson_Dast/text2.htm http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Chwolson_Dast/text4.htm [in Russian]
29. Herrman I. (a) Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti. K voprosu ob istoricheskikh i jetnograficheskikh osnovah Bavarskogo Geografa (pervaja polovina IX v.) [Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti. To the question about historical and ethnographic basics of Bavarian Geograph (first half of IX century)]. <http://idrissi.narod.ru/bav-herrm.htm> [in Russian]

30. Herrman I. (b) Analiz dannyh Bavarskogo geografa s točki zrenija nemca [Analysis of data of Bavarian Geograph to the point of view of German]. http://www.kirsoft.com.ru/freedom/KSNews_539.htm [in Russian]
31. Shorohov V.A. Vengry v Severnom Prichernomor'e po dannym Anonimnoj zapiski [Hungarians in North Black sea littorak according data of Anonymous note] Vestnik Udmurtskogo universiteta. Vyp.3. Serija Filologija i Istorija. – Izhevsk: Udmurtskij univeritet, 2011. – p. 69-74 [in Russian]
32. Shusharin V.P. Russko-vengerskie otnoshenija v IX v. [Rus-Hungarian relations in IX century] // Mezhdunarodnye svjazi Rossii do XVII v. – M.: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1961. – c. 131-180 // http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Gesta_Hungarorum/frametext.htm [in Russian]
33. Shusharin V.P. Rannij jetap jetniceskoj istorii vengrov [Early stage of Ethnic history of Hungarians]. – M.: ROSSPJeN, 1997. – 512 p. [in Russian]
34. Churilova L.N., Hodas V.A. Drevnevengerskie pamjatniki v kolleckii Dnepropetrovskogo nacional'nogo istoricheskogo muzeja im. D.I. Javornickogo [Ancient Hungarian monuments in collection of Dnepropetrovsk National Museum n. a. D. I. Yavornicki] Arheologija ta Davnja istorija Ukrajiny. – Vyp. 7. – K.: Instytut arheologiyi NAN Ukrajiny, 2011. – p. 100-104 [in Russian]
35. Cukkerman K. Dva jetapa formirovanija drevnerusskogo gosudarstva [Two stages of formation of Old Rus state] // Arheologija. – № 1. – K.: Institut arheologii NAN Ukraïni, 2003. <http://iananu.kiev.ua/archaeology/2003-1/zukerman.htm> [in Russian]
36. Annales Bertiniani. – Hannoverae: Impensis Bibliopoli Hahniani, 1883. – X, 173 s. <https://archive.org/stream/annalesbertinian00wait#page/n3/mode/2up> [in Latin]
37. Annales Fuldenses // Scriptores Rerum Germanicarum. – Hannoverae: Impensis Bibliopoli Hahniani, 1891. – XV, 153 s. [in Latin]
38. Bendefy L. A magyarság kaukázusi őshazája: Gyertyán országa. – Cserépfalvi, 1942. –509 Old. [in Hungarian]
39. Bendefy L. A magyarság kaukázusi őshazája. – Budapest: Magyar Ház, 1999. – 300 Old. http://www.magtudin.org/Bendefy_Laszlo_A_magyarsag_kaukazusi_oshazaja.pdf [in Hungarian]
40. De Vajay S. Der eintrit des ungarisches stammebundes in die Europische Geschichte. – Mainz: Hase Koehler Verlag, 1968. – 189 s. [in German]
41. Fodor I. Óstörténet és honfoglalás. – Budapest: Kossuth Kiadó, 2009. – 104 Old. [in Hungarian]
42. Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A H. — 982 A. D. /Tr. and expl. by V. Minorsky. With the preface by V.V. Barthold. – London: Luzac & co, 1937. – [VII]-XX p., 1 l., 524 p. <http://odnapl1yazyk.narod.ru/hududalal.htm> [in English]
43. Keszi T. Levedia, the egg of Columbus and what follows // Az Intercisa Múzeum Évkönyve. – 2. – Dunaújváros: Dunaújváros Megyei Jogú Város, 2017. – Old. 29-55 [in English]
44. Kristó G. Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok. – Szeged: Szeged Középkorázi Műhely, 1996. – 199 Old. [in Hungarian]
45. Rady M. The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation. // Slavonic and East European Review. – 87 (4). – London: University College, 2009. <http://discovery.ucl.ac.uk/18975/1/18975.pdf> [in English]
46. Redei L. Óstörténetünk Kérdései. – Budapest: Balassi Kiadó, 1998. – 136 Old. [in Hungarian]
47. Rona-Tas A. Hungarians and Europe in Early Middle Ages. – Budapest: Central European University Press, 1999. – XXII, 580 p. [in English]

-
48. Simonis de Keza. *Gesta Hungarorum // Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptores ; 2.* – Lipsiae: [s. n.], 1883. – s. 52-99. [in Latin]
49. Spinei V. *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Centur.* – Cluj-Napoca: Romanian Cultural Institute – Istros Publishing House, 2003. – 546 p. [in English]
50. Toth S.L. *Levediától a Kárpát-medencéig.* – Szeged: Szeged Középkorázi Műhely, 1998. – 239 Old. [in Hungarian].

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚЫШҚАЛА ҚАЛАСЫ МЕН БАРШЫНКЕНТТІҢ БАЛАМАЛАНУЫ

А. МОЛДАХМЕТ

PhD докторанты. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
(Алматы., Қазақстан)
e-mail: arhadkz@mail.ru

Аннотация. Ортағасырлық Қышқала қаласы Қызылорда облысы, Сырдария ауданы, Қоғалыкөл ауылынан 2 км жерде, оңтүстікте орналасқан. Мақала ауызша және жазбаша деректерге негізделген. Қарастырып отырған тақырыпта ортағасырлық Қышқаланың атауына байланысты кеңестік, отандық ғалымдардың бірқатар пікірлері талданады.

Кілтті сөздер: Қышқала, Баршынкент, ортағасыр, Жошы Ұлысы, кесене.

Кіріспе. Қазақстанның ортағасырлық қалалары мен елді-мекендерінің пайда болуы, қалыптасу тарихы мен даму өте күрделі мәселе. Әсіресе жекеленген қалалардың даму тарихындағы өзіндік ерекшеліктерін анықтау және олардың дамуындағы басқа да қалаларға ортақ белгілерін ажырату қиын. Қазақстанның Алтын орда кезіндегі зерттелген қалалардың қатарында Отырар, Түркістан, Сауран, Сығанақ қалалары бар. Ал Сырдарияның төменгі ағысындағы Жент, Баршынкент, Ашнас, Жувара секілді көптеген қалаларда кең көлемде зерттеу жұмыстары жүрізілмеген. Осыны ескере отырып, Баршынкент қаласында кең көлемде зерттеу жұмыстарын жүргізу өте өзекті болып отыр. Оны зерттеудің нәтижесінде Алтын Орда кезіндегі урбанизация, коммуникация, сыртқы халықаралық байланыстарға ғылыми реконструкция жасау үшін, қалаға келетін сауда және байланыс жолдарын, қаланың төңірегіндегі елді қоныстар мен мекендермен қоса кешенді зерттеуді қажет етеді.

Қышқаланың баламалануы мәселесін бірқатар зерттеушілер қарастырған. Енді сол зерттеушілердің еңбектерінде, тарихи деректер кездесетін осы қалаға байланысты атауларға (аттарға) қысқаша шолу жасап көрейік.

1245 жылы Сырдария өзеннің жағалап жүрген Пано Карпини өзеннің жағасындағы Янкинт (Jancint), Бархин және, Орнас қалаларын орналасқан ретіне қарай көрсеткен, сонымен қатар, ол бұл өңірде аты белгісіз де қалалар көп екенін атап өткен (Путешес..., , 1993: 64) П. Каприни Бархим (Бархин) қаласының Жошы әскеріне берілмей ұзақ шайқасқаны туралы жазып қалдырған. Бархинде болған қанды шайқасты естіген Янкинт қаласының халқы соғысудан бас тартып, қаланы өз еркімен жауға бейбіт берген, сол себепті қала қиратылмаған, бірақ жау қала халқының көбін қырып, қаланы аяусыз тонаған, тірі қалған тұрғындарды басқа жаққа көшіріп, бұл қаланы басқа жақтан (қалалардан, елді-мекендерден) айдап әкелген халықпен қоныстандырған (Путешес..., , 1993: 41).

П. Карпинидің еңбегіндегі Бархин қаласына байланысты түсініктеме жазған А.И. Малениннің болжамы бойынша Сырдария өзенінің алқабында Барченд, Барчынлыгенд атты қала болған (Путешес..., , 1993: 187).

П. Лерхтің «Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году» атты еңбегінде Бархалигенд деген қала Сығанақ пен Өзгент қалаларының аралығында деп көрсетілген (Лерх 1870: 39).

В.А. Каллаур 1899 жылы өзі ашқан Қышқаланы «Қысқала (Гышқала)» деп атап, оны Жент қаласымен баламалаған (Елеуов, Бахтыбаев 2011: 211), сонымен қатар, ол Жөлектен 80 верст жерде орналасқан Барчинлыгкент (Бархалыгкент) қаласы бар деп көрсеткен (Елеуов, Бахтыбаев 2011: 286).

В. А. Каллаур Өзгент, Бархалыгкент, Ашнас және Жент қалаларының орналасу ретіне тоқтала келіп: «... Джучи – хан после разрушения Саганака отправился в Узгент, затем в Бархалыгкент, Ашнас и Джент: следовательно, Бархалыгкент должен быть ниже Узгентаи по пути в Ашнас» – деп жазған (Калаур, Елеуов, Бахтыбаев 2011: 245). В.А. Каллаурдың бұл пікірімен келісуге болмайды, себебі П. Крпинидің жазғаны бойынша Янкинт, Бархин және Орнас (Асанас) қалалары осы ретпен орналасқан (Путешес..., , 1993: 64).

В.М. Жирмунский болса В. Каллаур келтірген пікірмен келісуге болатынын жеткізеді: «Хотя слово «огуз» и означает, как имя нарицательное, «бык» (возможно, следовательно, местное название типа «Бычий овраг», «Бычий брод» и т. п.), а слово «барчин» в нарицательном употреблении значит «бархат», однако наличие в этой местности целого ряда огузских имен и огузских воспоминаний с необходимостью заставляет думать о народе огузов и его эпической героине, богатырской деве Барчин, легендарный «мавролей которой, как уже было сказано, находится в ближайшем соседстве с Баршин-дарьей» (Жирмунский, 101). Яғни, ортағасырдағы Баршынкент қаласы Баршындариядағы Баршын сұлудың кесенесі және оғыз есімдері мен тарихы туралы ойлануға түрткілейтінін айтады. Сонымен қатар, баршын сөзінің мата атауынан (барқыт) шыққандығын да келтіріп өтеді.

В.В. Бартольд Қышқаланы Жентпен баламалаған В.А. Каллаурдың пікіріне қосыла отырып (Бартольд 1965: 235), Өзгенттен 7 верст жердегі аумағы 600 қадам келетін шағын бекіністің құландысын Барчинлыгкенттің орны болса керек дейді (Бартольд 1965: 228).

Ә.Х. Марғұлан «Баршынкенттің (Баршынкент қаласы) қираған бөліктері Сырдарияның оңтүстік жағасында Қызылорда мен Шиелі арасында орналасқан және Қызқала атауымен белгілі» – деп жазған (Марғұлан 1950: 78,13,122).

«Баршынкент» атауы халық поэмасының кейіпкері «Алпамыспен» байланысты. Оғыз феодал ақсүйектерінің өкілі Баршын есімді сұлу, атақты әйел Сырдарияның төменгі бойындағы қаланы өз есімімен атады, осыдан Қызқала шыққан (Марғұлан 2011: 222).

Ә.Х. Марғұланның айтуына қарағанда Сырдарияның оңтүстік жағасындағы Көк-Кесене кесенесі Баршын – сұлудың құрметіне салынған (Марғұлан 2011: 222).

Қышқала мен Баршынкенттің баламалануы жөнінде Ә. Қоңыратбаевтың болжамдарына тоқталсақ: “В.А. Каллаурдың айтуынша Жент қаласының орны – Қышқала (Томарөткел)... Женткөлдің батысында Баршыңғылкент, Рабат Туғани қаласы болған.

«... Қышқала демектің мағынасы – онда қыштан салынған кішігірім сарай (орда) болған. Сонда қыш көп табылған. Бұл сарайдың орны бар» (3, 336; 4, 151).

1960 жылы Қышқалада зерттеу жүргізген Ә. Қоңыратбаев Жентпен Баршынкенттің баламалануына тоқтала келіп, олар туралы былайша болжам жасаған; «Сонымен біз Жент екеу болған дейміз. Бірі Қуандарияның сағасындағы ескі хұн Женті, екіншісі X ғасырдағы Сейілхандар салған Жент. В.А. Каллаур айтқан Жент – соңғысы болуы тиіс (Томарөткел). Сол сияқты Баршынкенттің орны кесене емес, Қызылқұмда тұрған, Баршындария жағасына салынған Сырлытам болуға тиіс» (Қоңыратбаев 1987: 344; Қоңыратбаев 2004: 158).

«Археологическая карта Казахстана» атты жинақта Қышқаланы «Развалины отдельных сооружений Кысқала» – деп көрсеткен [Археологичес... 1960: 225, № 3318].

С. Жолдасбайұлы Баршынкент туралы Ә. Қоңыратбаевтың жүргізген зерттеулеріне сүйене оырып: «...сонымен осы Баршындария сағасындағы Сырлытам мазары мен оның жанындағы елді мекенді Баршынкент деген қортындыға келген. Қортындылай келгенде,

Баршынкент атының біз жоғарыда келтірген XIII ғ. орта кезіндегі жазба деректерде кездесуі, ертедегі аңыздар мен батырлар жырындағы хабарлармен сәйкес келуі бұл аймақтағы соңғы кездегі ел аузындағы кенттің, атының сақталуы, дарияның Баршынаталуы жай нәрсе еместігін байқатады. Олай болғанда оғыздармен қыпшақтар өмір сүрген Баршынкент мекенінің болғандығы сөзіз» деп жазған (Жолдасбайұлы 1996: 101)

Қышқаланы тікелей Баршынкент қаласымен баламалаған зерттеуші Қорқыт –Ата Мемлекеттік университетінің оқытушысы Тәңірберген Мәмиев, ол Қышқаланы «Баршынкент» деп атап, онда археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген зерттеуші (Мәмиев 2004: 27).

К.М. Байпақов Ортағасырлық Қызтөбені Барлыгенд (Баршынкент) деп атап, картада оны Қызылордадан батыста, дарияның оң жағасына орналастырған (Байпақов 2007: 38).

Баршынкент қаласы туралы аса құнды деректер Ә. Дербісәлінің «Қазақ даласының жұлдыздары» атты тарихи-филологиялық зерттеуінде кездеседі. Ғалым бұл еңбегінде Баршынкент қаласында туып-өскен ортағасырлық ғұлама-ғалымдар туралы және Баршынкент қаласына келіп, Сырдарияның төменгі ағысындағы басқа да ортағасырлық қалаларда туып өскен ғұламалар мен кездескен жат жерден келгендердің еңбектеріне жан-жақты тоқталып шолу жасаған (Әбсаттар 1995:). 1273-1274 жылдары Сыр бойындағы қалалар мен онда тұратын халықтардың тарихын хатқа түсіру ниетімен арнайы келген Жамал Карши болды. Жамал өз дүниесін әуелі Баршынкент жайлы мағлұматтар беруден бастаған. Оны ол қала емес мекен (дияр) деп атаған. Соған қарағанда Баршынкент шынында да бекіністік дәрежедегі қыстақ қана болған сияқты (Әбсаттар 1995: 110). Дияр (мекен) немесе қыстақ қана болғанымен Баршынкент белгілі мәдениет орталығы болған. Мұнда дуалы ауыз шешендер мен жезтаңдай әншілер, сөз өнерінің белгілі майталмандары ғұмыр кешкен (Әбсаттар 1995: 111). Мұсылман деректерінде, Жентке жақын жерде, Сырдарияның төменгі ағысындағы Барчинлигент қаласын Барчканд, Барчкенд деп атаған (История.... 2005: 155). Жамал Карши Барчкандке шейх Хусамал – миллава – д – дин Абу – л Махамид Хамд ибн Асим ал – Асим ал Барчинлгиден дәріс алу үшін келген (История.... 2005: 155).

«Баршын» сөзінің шығу тегіне көз жүгіртер болсақ, Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «жолағы бар жібек мата» (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2008: 109) ретінде сипатталады. Яғни, баршын (парча) – парсы тілінен енген сөз. Метал тектес өте жұқа жіптермен тоқылып, ауыр болып келетін мата түрі бізге шығыстан келген.

Т. Жанұзақов «Қазақ есімдерінің тарихы» атты еңбегінде осы баршын мата атауы тек әйелдерге есім ретінде қойылғанын атайды. Әйел адамдарға қойылған есімдер құрамы орта ғасырда, әсіресе XV-XVIII ғасырларда ерекше дами түскенін келтіреді: «Бұл кездерде ертеден келе жатқан дара тұлғалы есімдерге жаңа сөздер қосу арқылы біріккен тұлғалы есімдер жасау дәстүрі күшейген-ді. Біріккен тұлғалы әйел есімдеріндегі ең көрнекті тәсіл «гүл» сөзін қосу арқылы есім жасау. Бұл тәсіл арқылы жасалған есімдер өте көп» (Жанұзақов, 1971: 5). Мұнда аталып өткендей, әйел адамдарға қойылатын Баршын және Гүлбаршын есімдерінің түпкі шығу тегі «гүл» және «баршын» (барчин – жібек) мата атауынан бірігіп жасалғанын айғақтай түседі.

Жалпы қазақ эпостық жырларындағы негізгі кейіпкерлердің есімдері осындай екі сөзден бірігіп жасалғанын, оның шығу тегіне тереңдегенде көбіне ер адам есімдерінің мансаптық, басқарушылық белгілерге бағытталған болса, ал әйел есімдерінде көбіне жоғарыда атап өткеніміздей гүлге теңеу, олардың нәзіктігін, сұлулығын бағалы маталардың атауымен одан әрі әрлендіре түсу мақсаты байқалады. Бұл ойымызды Ә.Қоңыратбаев да растайды. Ол «Алпамыс батыр» жырындағы Гүлбаршын есіміне

тоқтала отырып, бұл есімнің этимологиясы түрлі негіздерге байланысты қарастырылатынын келтіреді: «Оны парчин (парча – мата атауы) деп ұғынатындар бар, қыздардың сұлулығын, нәзіктігін гүл, жібекке теңеу түркі тайпаларында кең етек алған үрдіс десек, бұл пайымдауының негізі болуға тиіс. Бірақ антропонимдік тұлғадағы көне атауды бір ғана эпитет деңгейінде ұғыну жеткіліксіз болар еді» (Қоңыратбаев, 1991), – дей келе, екінші жағынан, географиялық тұрғыдан алып қарастырғанда, Сыр бойындағы баршын элементі арқылы жасалған кентастар және гидронимиямен байланыстырған.

Баршынкент қаласының атауы «баршын және «кент» деген екі сөзден құралғанына назар аударсақ, мұндағы *кент* сөзіне Ә. Қоңыратбаев былайша сипаттама беріп өтеді: «Ортағасырлық топонимдердің компоненттерінде «кент» сөзі жиі қолданылған. Мысалы: Шымкент, Жаркент, Узкент т.б.» (Жанұзақов, 1971: 170).

Қазақ совет энциклопедиясында: «Баршынкент оғыз тайпаларының сәулетті бір қаласы болған. Абұлғазының көрсетуінше, оның Баршын аталуы Оғыз еліне даңқы жайылған жеті қыздың бірі – Гүлбаршынның атымен байланысты» (Қазақ совет энциклопедиясы, 176), – деп келтіріледі.

«Оңтүстік Қазақстанда қалалар мен елді-мекендер әсіресе X-XIII ғасырларда Қарлұқ дәуірінде, одан кейін X-XII ғасырларда Қараханидтер мемлекеті кезінде дамығаны тарихтан белгілі. Бұл кезде пайда болған қалалар: Отырар (Фараб), Исфиджаб (Сайрам), Барчыкен. Осындай қала атауларынан Сайрамбай, Баршын, Фараби тәрізді кісі аттарының жасалғаны мәлім. Жер-су аттарынан жасалған мұндай кісі аттары әсіресе орта ғасырда мол болған» (Жанұзақов, 1971: 169-170), – деп орта ғасырлық қала атауларының негізінде кісі аттарының туындағанына негіздейді.

Қорытынды. Сонымен, деректерде, зерттеушілердің еңбектерінде Бархин (П. Карпини), Барчканд (Жамал Карши), Барчинлигкент, Барчканд, Барчкенд (Ә. Дербісалиев), Барчин (Жошы теңгелерінде), Ба – эр – чи – ли – Хань, Ба – эрчжень (қытай транскрипциясы бойынша), Барчынлыгенд (Барчкенд), Барчынлыген, Хышт – қала, Баршын, Баргент (В.В.Бартольд), Барлычгенд (К. М. Байпақов), Барчынлыгент (Жирмунский), Бархалигкенд (П. Лерх), Барчынлыгент, Бархалыгкент, Барчинлыкент (В.А.Каллаур), Баргенд, Барчынлыгенд (А. И Маленин), Баршынкент (Ә.Марғұлан) Ә. Қоңыратбаев, С. Жолдасбайұлы, Т. Мәмиев) аталған қалалардың барлығы бір қаланың әртүрлі аталуы (аты). Ал зерттеушілердің еңбектерінде Кыс – Қала, Гыш – Қала (В. А. Каллаур), Хышт – қала (В. В. Бартольд) Қыз қала (Археологическая карта Казахстана), Қыш төбе (С.П. Толстов), Қызтөбе (К. М. Байпақов), Қышқала (Ә. Қоңыратбаев), Баршынкент (Т. Мамиев) деп атаған қаланың орны қазіргі Қышқалаға сәйкес келеді.

Біз қазіргі Қышқаланың орнын ортағасырлық Баршынкент қаласымен баламалаған Т. Мәмиевтің пікіріне қосыла отырып, өз тарапымыздан айтарымыз: біріншіден, П. Карпини Бархин қаласы Жанкентпен Асанас қалаларының аралығында орналасқан деп дұрыс көрсеткен; екіншіден, бұл қаланың орналасқан жері, тарихи құрылымы Ж. Карши болған мекен Барчкандқа сай келеді. Барчкандпен Баршынкент екеуі бір қаланың аты.

Бұдан шығатын қорытынды, орта ғасырларда Сырдарияның төменгі ағысындағы атақты қалалардың бірі болған Баршынкент қаласы атауына талдау жасайтын болсақ, бағалы мата атауларын әйелдерге есім ретінде қою және сол есімдердің эпостық жырлардағы кейіпкерлерге, қала атауына берілуі немесе керісінше Ә. Қоңыратбаев атап өткендей, қала атаулары негізінде кісі есімдерінің пайда болуына әсер етуі әбден мүмкін.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Археологическая карта Казахстана. – Алма – Ата, 1960. – 449 с.
2. Әбсаттар Дербісәлі. Қазақ даласының жұлдыздары (тарихи – филологиялық зертеу). – Алматы : Рауан, 1995. 111 Б.

3. Байпаков К. М. Огузы, туркмены и селджуки в городах Жетысу и Южного Казахстана // Известия НАН РК. Серия общественных наук. –(253). – Январь – февраль 2007 г. – С. 35 – 61.
4. Бартольд В. В. Кистории орошения Туркестана // соч - М. : Наука, 1965. –Том III. – С. 97 – 236.
5. Жирмунский В.М. Следы огузов в низовьях Сыр-дарьи // Тюркологический сборник, I. М.-Л.: 1951. 101 с.
6. Жолдасбайұлы Сәйден Жетісу тарихы (XVI – XVIII ғғ).Тарихи және полеозтнологиялықзерттеу. – Алматы : Қазақ университеті, 1996 – 300 б.
7. История Казахстана в персидских источниках. Джамал ал – Карши ал – МУЛХАКАТ би – с- сурах. Ітом. – Алматы : Дайк – Пресе, 2005
8. Каллаур В. А. Древние города Сыганак (Сунак), Ашнасили Эшнас (Асанас) и другие в Перовском уезде, разрушенные Чингис ханом в 1219 году // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко – культурные памятники Казахстана / Авторы предисловия и составители Елеуов М., Бахтыбаев М. М. – Туркестан :“ Туран ”, 2011. - 447с. илл.
9. Каллаур В. А. Древние города иселения (развалины) в Перовском уезде долинер.р Сыр – Дарьи и Яны – Дарьи // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко – культурные памятники Казахстана / Авторы предисловия и составители Елеуов М., Бахтыбаев М. М. – Туркестан :“ Туран ”, 2011.– С. 283 – 290.
10. Каллаур В.А. Древние города, крепости и курганы на реке Сыр – Дарье, в восточной части Перовского уезда // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко – культурные памятники Казахстана / Авторы предисловия и составители Елеуов М., Бахтыбаев М. М. – Туркестан :“ Туран ”, 2011.- С. 239 – 246. 31 августа 1901.
11. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
12. Қоңыратбаев Ә.Қ. Жент және Баршынкент //Қоңыратбаев Ә. Көп томдықшығармалар жинағы. – Алматы: Мер Сал Баспа үйі, 2004. – Т. 2. Түріктану және шығыстану мәселелері. – 518 б.
13. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және Туркология – Алматы, 1987. – 368 б.
14. Лерх П. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году.– СПб., 1870 С. I – X, примечания и приложения 1 – 39 с.
15. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 279 б.
16. Марғұлан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана.- Алма – Ата, 1950. – 122 с.
17. Марғұлан Ә. Х. Шығармалары. Құраст. Д. Ә. Марғұлан, Д. А.Марғұлан. -Алматы : Алматы – Болашақ баспасы, 2011. – Т. 9. – 472 б.
18. Мәмиев Тәңірберген. Кейінгі ортағасырдағы Арал өңірі қалалары (XIII – XVIII ғ.ғ) 07. 00. 06. – Археология тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторефераты. Қазақстан Республикасы -Алматы, 2004. – 34 б.
19. Путешествия в выстогные страны Плато Карпини и Гильомаде Рубрука. Серия: Путешествия. Приключения. - Алматы: Ғылым, 1993 – 248 с.
20. Толстов С. П. По следам древне хорезмиской экспедиции.– М. – Л.,1948, 323 (6) с.

Сведения об авторе:

А. Молдахмет докторант PhD. КазНУ им. Аль-Фараби. Алматы. Казахстан. e-mail: arhadkz@mail.ru

Аннотация. Средневековое городище Кышкала расположен в 2 км к югу от села Когалыкол, Сырдарьинского района Кызылординской области. Статья основана на устных и письменных источниках. В данной теме анализируется ряд мнений советских, отечественных ученых, связанных с названием городище Кышкала.

Ключевые слова: Кышкала, Баршынкент, средневековье, Улус Джучи, мавзолей

Abstract. The medieval settlement of Kyshkala is located 2 km South of the village of Kogalykol, Syrdarya district of Kyzylorda region. The article is based on oral and written data. This topic analyses the range of views of the Soviet, Russian scientists associated with the Kyshkala settlement name.

Key words: Kyshkala, Barshynkent, Middle Ages, Jochi Ulus, mausoleum

HISTORIOGRAPHY OF THE RISE OF MOSCOW PRINCIPALITY

M.E. SHAIKHUTDINOV

Nur-Sultan, Kazakhstan

Abstract. The article is devoted to the pre-revolutionary, Soviet and post-Soviet historiography of the rise of the Moscow principality and its gradual transformation into a Moscow centralized state under difficult circumstances of interaction with Ulus Jochi (Golden Horde) and the Grand Duchy of Lithuania. According to the author, the pre-revolutionary historiography was dominated by V.O. Klyuchevsky. The list of reasons for the rise of Moscow remained approximately the same: the geographic factor, the security factor, the wise policy of the Moscow princes, the assistance of the Horde khans, the transfer of the metropolitan see to Moscow - although historians built the hierarchy of these reasons in different ways. Soviet historians tried to adapt this scheme within the framework of the theory of "commercial capital", the concept of "agrarian coup", or in the context of the development of economic ties between Russian lands, etc. Post-Soviet Russian historians, among other things, are looking for new approaches to the problem of the rise of Moscow, focusing on the pragmatic policy of the Moscow princes and Moscow's relations with Ulus Jochi.

Key words: appanage principalities, centralized state, internal colonization, geographical factor, commercial capital

Introduction. Every historian is sometimes tempted to consider this or that event inevitable, however, such an approach throws us into the arms of historical fatalism. This also applies to the problem of the rise of Moscow. In our opinion, it is important not only to find out the reasons for the rise of Moscow and its transformation into the core of a single Russian state, but also to understand why other centers of power - Tver, Novgorod, Lithuania - failed to do this. It is important to understand whether the unification of the Russian lands was inevitable precisely in the form of a centralized state, instead of a freer state based on other principles? Let us begin our consideration of these and other topical issues with the historiography of the problem.

Discussion. N.M. Karamzin's concept. One of the first historians to ponder the reasons for the rise of Moscow was Nikolai Mikhailovich Karamzin (1781-1826), who considered this important issue in the context of his ideas about the inevitability and usefulness of the Russian autocracy. In his fundamental work, *"History of the Russian State,"* N.M. Karamzin notes that the rise of Moscow would have been impossible without the "silence" that was established in Russia under the Moscow prince Ivan Kalita: "Our Fatherland lamented in humiliation; the heads of the princes were still falling in the Horde at the behest of the khans, but the farmers could work in the fields, merchants could travel from town to town with goods, the boyars enjoyed the abundance."¹ It was this important change that "marked the rise of Moscow, which since the time of the Ivanov has become the true head of Russia."²

In his famous note "On Ancient and Modern Russia" N.M. Karamzin draws attention to another factor in the rise of Moscow, namely, the annexation by Ivan Kalita of "private estates to the Grand Duch."³ According to the historian, the Moscow princes did not confine themselves to "assembling the parts into a whole: they still had to bind them firmly, and strengthen monarchy

¹ Karamzin N.M. *History of the Russian state* / N.M. Karamzin. - M.: Eksmo, 2015. -- p. 329.

² *Ibid.*, p. 329.

³ *Ibid.*, p.992.

by autocracy."⁴ N.M. Karamzin believed that the Horde khans themselves contributed to the strengthening of Moscow: "Lulled by the caresses of the rulers of Moscow, with childish naivete the khans gave them entire regions and subordinated other princes of Russia, until the very time when the force, brought up by cunning, completed the work of our liberation with the sword."⁵ "The princes grovelled in the Horde," continues N.M. Karamzin, "but, returning from there with a merciful khan jarlig, they commanded more boldly than in the days of our independence"⁶. As a result of his reasoning, N.M. Karamzin deduces the famous formula: "Novgorod is famous for its former cradle of the monarchy, Kiev for its baptismal font of Christianity for Russians; but in Moscow the fatherland and faith were saved."⁷

S.M. Soloviev's concepts. In *"History of Russia from the Earliest Times,"* Sergei Mikhailovich Soloviev (1820-1879) identified a number of reasons for the rise of Moscow. First of all, the historian notes the important role of the Moscow principality as "the middle, borderline place between the old South, and the new Northern Russia."⁸ According to him, Moscow attracted people: "When Southern Russia lost its significance, the principalities were exhausted from strife, the crushing of volosts and especially from the Tatar pogrom, after which there was no more security here, then it was necessary to increase the resettlement of people from south to north, in the places which are safer, and the first frontier principality was Moscow."⁹ "Moreover," the historian continues, "apart from Southern Russia, the population of the Moscow principality should have also flown from the nearest regions - Ryazan, Tver, Rostov, which are constantly less safe than the Moscow region."¹⁰

According to S.M. Soloviev, it was the influx of population that became one of the most important reasons for the subsequent enrichment of Moscow: "The increase in population in the principality, together with its long-term security, increased the income of the princes, and this explains why Kalita was already so rich that he could buy whole principalities like Belozersk, Uglich and Halych."¹¹ "Abundance in money," concludes the thought S.M. Soloviev, "not only allowed the Moscow princes to increase their possessions inside and retain their grand-ducal dignity, begging the khan and his nobles; it gave them a new means to increase the population of their volosts, buying up prisoners in the Horde and settling them in their own country; this is how a special class of population took place - the Horde, which is often mentioned in the wills and treaties of the prince; let alone the fact that the abundance of money allowed the Moscow princes to give the settlers more benefits than they could get in other regions, from other, less wealthy princes."¹²

According to S.M. Soloviev, the position of Moscow between Northern and Southern Russia was of great importance in ecclesiastical terms: "All-Russian metropolitans who stayed in the south, in Kiev, after the city lost its significance, moved to the north, and after the Tatar pogrom, had to pay special attention to North-Eastern Russia, to where, apparently, the main action of the Russian Orthodox world was transferred."¹³

As modern Russian historians note, "the problem of the formation of the Moscow state turns in Soloviev into the problem of the emergence of statehood in Russia in general. The center

⁴ Ibid, p.992.

⁵ Ibid, p.992.

⁶ Ibid, p.993.

⁷ Ibid, p. 329.

⁸ Soloviev S.M. History of Russia since ancient times. In fifteen books. Book II (volumes 3-4). - M.: Publishing house of socio-economic literature, 1960. - p. 453.

⁹ Ibid, pp. 453-454.

¹⁰ Ibid, p. 454.

¹¹ Ibid, p. 454.

¹² Ibid, p. 454.

¹³ Ibid, p. 455.

of the historical life of the Russian people moved in the XIII-XV centuries to North-Eastern Russia, where a single Russian state began to form around Moscow."¹⁴

V.O. Klyuchevsky's concepts. Among the followers and students of S.M. Soloviev, Vasily Osipovich Klyuchevsky (1841-1911) occupies a special place, for whom the history of Russia was primarily the history of colonization, the political consequence of which was the appanage order in the XIII-XIV centuries. In "*A Course in Russian History*" V.O. Klyuchevsky identifies five main reasons for the rise of Moscow.

He puts the geographical factor in the first place: "the position of the city of Moscow was especially advantageous. With its upper tributary Istra, the Moscow River comes close to the Lama, a tributary of the Shoshi, which flows into the Volga. Thus, the Moscow river connected the Upper Volga with the middle Oka by the Lama drag. On the other hand, the city of Moscow arose at the very bend of the river, at its turn to the southeast, where it, by its tributary Yauza, comes almost right up to the Klyazma, along which a transverse route went through Moscow from west to east. Finally, from the third side through Moscow, a road ran from Lopasnya from the Kiev and Chernigov south to Pereslavl-Zalessky and Rostov."¹⁵

An equally important role in the process of Moscow's rise was played by the security factor associated with its location: "the central position of Moscow protected it from all sides from external enemies; external blows fell on the neighboring principalities - Ryazan, Nizhny Novgorod, Rostov, Yaroslavl, Smolensk - and very rarely reached Moscow. Thanks to this cover, the Moscow region became a refuge for the outlying Russian population, who everywhere suffered from external attacks."¹⁶

According to V.O. Klyuchevsky, the rulers of Moscow acted energetically and outside the box: "Moscow princes work out a kind of policy early, with the first steps they begin to act outside of custom, earlier and more decisively than others they leave the usual rut of princely relations, looking for new ways, without thinking about old accounts, about political customs and decorum."¹⁷

Thus, Moscow acted more pragmatically than Tver, aimed at fighting the Golden Horde, rather than cooperating with it: "The Moscow princes saw the state of affairs differently. They have not yet thought about fighting the Tatars at all; seeing that it is much more advantageous to act on the Horde with "humble wisdom," that is, servility and money, rather than weapons, they zealously courted the khans and made him the instrument of their designs. None of the princes more often than Kalita went to bow to the khan, and there he was always a welcome guest, because he did not come there empty-handed. ... Thanks to this, the Moscow prince, by genealogy the youngest among his brethren, achieved the senior grand-ducal table."¹⁸ From the words of the historian, one can draw a rather controversial conclusion that the Moscow princes simply manipulated the Golden Horde khans.

According to the historian, the acquisition of the grand-princely table by the Moscow prince had two consequences for Russia: "The moral consisted in the fact that the Moscow appanage owner, having become the Grand Duke, was the first to lead the Russian population out of that despondency and torpor into which external misfortunes plunged him."¹⁹ According to the historian, Northern Russia began to take a break from the Tatar pogroms: "In these calm years, two whole generations managed to be born and grow up, to whose nerves the impressions

¹⁴ Historiography of the history of Russia before 1917: Textbook. for stud. higher. study. institutions: 2 volumes / Ed. M.Yu. Lachaeva. - M.: Humanit. ed. center VLADOS, 2003. - T.1. - p.336.

¹⁵ Klyuchevsky V.O. Works: in 9 volumes. T.2. A Course in Russian History. Part 2. / After. and comments. were composed by V.A. Aleksandrov, V.G. Zimina. - M.: Mysl, 1987. -- p. 8-9.

¹⁶ Ibid, p. 11.

¹⁷ Ibid, p. 13.

¹⁸ Ibid, pp. 19-20.

¹⁹ Ibid, p. 20.

of childhood did not instill the unaccountable horror of their fathers and grandfathers before the Tatar: it was they who went to the Kulikovo field."²⁰ The political consequence was that the Moscow prince "was the first to begin to lead Northern Russia out of the state of political fragmentation, into which it was brought by the apogee order"²¹. So, since the time of Ivan Kalita, a "princely union" has been formed around Moscow, which at first was "financial and bonded," since Ivan Kalita won the right to collect the Horde tribute and deliver it to Sarai. But then this union also received political significance.²²

Finally, thanks to the transfer of the metropolitan see from Vladimir to Moscow, Moscow became the ecclesiastical capital of North-Eastern Russia long before it became a political capital.²³ As a result, "the rich material resources at the disposal of the Russian Church began to flock to Moscow, helping to enrich it."²⁴

The historian notes the threefold attitude of the population towards the Moscow principality and its prince: "1) They are accustomed to look at the elder, the Grand Duke of Moscow as an exemplary ruler-master, the installer of zemstvo peace and civil order, and at the Moscow principality as the starting point of the new system of zemstvo relations, the first fruit of which was the establishment of greater internal peace and external security. 2) They are accustomed to looking at the senior Moscow prince as the people's chieftan of Russia in the struggle against external enemies, and at Moscow as the culprit of the first popular successes over the unfaithful Lithuania and the nasty "raw-food" Hagarians. 3) Finally, in the Moscow prince, Northern Russia is accustomed to seeing the eldest son of the Russian Church, the closest friend and collaborator of the main Russian hierarch, to consider Moscow a city on which the special blessing of the greatest saint of the Russian land rests and with which the religious and moral interests of the entire Orthodox Russian people are connected."²⁵ "Such a meaning," concludes V.O. Klyuchevsky, "acquired by the half of the 15th century by an appanage Muscovite prince, who for one and a half hundred years acted as a small predator, from around the corner lying in wait for his neighbors."²⁶

M.K. Lyubavsky's concepts. Matvey Kuzmich Lyubavsky (1860-1936), like V.O. Klyuchevsky, identifies several main reasons for the rise of Moscow.

In particular, he draws attention to the geographical position of Moscow: "In the 13th and 14th centuries, all the principalities around Moscow were ruined and devastated by the Tatars, and only the Moscow region remained untouched. Naturally, as a result, Moscow became stronger and richer than other principalities and was able to make annexation by force and money at their expense."²⁷

M.K. Lyubavsky comes to the conclusion that since the Moscow prince "could guarantee the population more security from the violence of the Tatars and other enemies,"²⁸ Moscow began to attract "neighboring smaller bodies of a homogeneous national consistency."²⁹

Moscow's success was also facilitated by "the friendly work of the Moscow boyars. The Moscow policy of gathering did not stop and did not weaken even in those moments when there were young princes or princes who did not distinguish themselves with special abilities."³⁰

²⁰ Ibid, p. 20.

²¹ Ibid, p.21.

²² Ibid, p.21.

²³ Ibid, p.23.

²⁴ Ibid, p.23.

²⁵ Ibid, p. 26.

²⁶ Ibid, p. 26.

²⁷ Lyubavsky M.K. Russian history from Scythia to Muscovy / Matvey Lyubavsky. - EKSMO: Algorithm, 2012. -- pp. 265-266.

²⁸ Ibid, p. 266.

²⁹ Ibid, p. 267.

³⁰ Ibid, p. 267.

"Obviously," the historian states, "the boyars and servants lived better in the Moscow principality than in other principalities."³¹

According to M.K. Lyubavsky, an important role in the rise of Moscow was played by the inaction of the appanage princes of North-Eastern Russia: "Separately, the princes of Tver, and the Nizhny Novgorod-Suzdal, and Ryazan princes opposed Moscow. ... Under such circumstances, Moscow could easily seize one principality after another, without arousing amicable opposition. ... As a result of the multiplication of some branches of the princely family, individual lands fell apart into many appanages. All these small principalities could not withstand the seizures from Moscow."³²

Finally, M.K. Lyubavsky concludes, "the concentration of North-Eastern Russia in the hands of Moscow was greatly helped by the khans of the Golden Horde. We saw that the khans gave entire principalities to the Moscow princes, whose rulers were not able to pay tribute regularly to the Horde."³³

S.F. Platonov's concepts. The approaches of Sergei Fedorovich Platonov (1860-1933) to the problem of the rise of Moscow agree with the views of V.O. Klyuchevsky. In his opinion, it is important to distinguish the conditions thanks to which a weak Moscow principality could fight against a strong Tver principality from those conditions that supported the Moscow principality and helped to strengthen it.³⁴

As the main reason for the rise of Moscow, S.F. Platonov sees in its *geographical position*: "Moscow was located at the junction of roads leading from southern Russia to northern Russia and from the Novgorod land to the Ryazan land. Immigrants from the southern regions, going north, could not pass the Moscow rivers and settled in large numbers around the city of Moscow earlier than moving further north. That is why the Moscow principality was quickly and densely populated, and this gave the Moscow princes large funds, since the denser the population of the appanage was, the more the appanage prince received."³⁵

S.F. Platonov clarifies: "The Moscow River, on the other hand, was such a waterway that connected the upper Volga with the middle course of the Oka. The Novgorodians used this route, importing bread, wax and honey from the richest places in the Ryazan land. Owning such a trade road, the Moscow princes derived their income from the trade movement in the form of taxes from merchants, etc. Thus, the geographically central position of Moscow contributed to the rapid settlement of the Moscow principality and the enrichment of the Moscow princes."³⁶ A certain role was played by "the talents and dexterity of the first Moscow princes, who knew how to use the benefits of their position."³⁷

The reasons that contributed to the strengthening of the Moscow principality S.F. Platonov attributes: "1) the sympathy of the clergy, expressed by the change in the residence of the metropolis; 2) the political shortsightedness of the Tatars, who could not timely notice the strengthening of the principality that was dangerous for them; 3) the absence of strong enemies, since Novgorod was not strong, and in Tver there were constant civil strife among the princes; 4) sympathy of the boyars and sympathy of the population."³⁸ S.F. Platonov notes: "Relying on

³¹ Ibid, p. 267.

³² Ibid, p. 268.

³³ Ibid, p. 266.

³⁴ Platonov S.F. Full course of lectures on Russian history / S.F. Platonov. - Moscow: AST Publishing House, 2017. -- p. 143.

³⁵ Platonov S.F. Textbook of Russian history for secondary school: Systematic course / Preparation of the text, com. Art. and note. N.P. Sokolova. - M.: Link, 1994. -- p. 99.

³⁶ Ibid, p.99.

³⁷ Ibid, p.99.

³⁸ Platonov S.F. Full course of lectures on Russian history / S.F. Platonov. - Moscow: AST Publishing House, 2017. -- p. 143.

their strength and wealth, with the support of the horde, the Moscow princes were the real power, capable of maintaining order and silence not only in their appanage, but throughout the Vladimir-Suzdal region."³⁹ In addition, the Moscow principality "was screened out from border attacks by the outlying principalities (Ryazan, Nizhny Novgorod, Smolensk, etc.); it was in friendship with the Horde. This was enough to inspire a desire to settle closer to Moscow, under its protection. The people went to the Moscow lands, and the Moscow princes built cities, settlements, villages for them."⁴⁰

Moscow princes "bought for themselves entire estates from impoverished princes (Yaroslavl, Belozersk, Rostov) and simple villages from small owners. They ransomed the Russian "captives" from the horde, took them out to their lands and populated entire settlements with these prisoners, "Horde men." Thus, the population in the Moscow volosts multiplied, and at the same time the forces and means of the Moscow princes grew."⁴¹

As a whole, the different concepts of the rise of Moscow put forward by Russian historians of the 19th - early 20th centuries do not so much contradict each other as complement each other, outplaying practically the same factors of the rise of the Moscow principality from different angles - geographical location, security factor, activity of Moscow princes, support of the boyars and the population, an influx of population from other lands, transfer of the metropolitan see to Moscow, assistance to the Moscow princes from the Horde khans, etc. Nevertheless, each researcher constructs in a different way the sequence and hierarchy of factors and reasons for the rise of the Moscow principality.

At first, Soviet Marxist historians largely followed V.O. Klyuchevsky, but at the same time they tried to combine it with the class approach in order to avoid unnecessary accusations from the party organs and their own colleagues. We will dwell only on the most significant works and concepts of the Soviet era, concerning the reasons for the rise of the Moscow principality.

The author of the first Soviet textbook on the history of Russia M.N. Pokrovsky considers the problem of the rise of Moscow in the framework of the so-called the theory of "commercial capital". The historian notes that the Moscow prince "was one of the smallest and most insignificant, but he sat extremely comfortably,"⁴² since it was through Moscow that "commodity movement" went, that is, "the Moscow prince could collect taxes from merchants more than anyone else. At the same time, and partly for the same reason, any other natural tribute and rent from the peasants were higher with him, because the peasant population near Moscow was denser than in other place."⁴³

In addition, the Moscow principality "represented greater security for the population than the outlying lands. In addition, the Moscow prince, receiving good incomes due to the profitability of his position, was less pugnacious than others, and therefore they more willingly settled on his land, since there were fewer dangers from war."⁴⁴

According to M.N. Pokrovsky, "being the richest," the Moscow prince "was not yet the most powerful prince. Much stronger than him at that time were the princes of Ryazan or Nizhny Novgorod, and especially those of Tver. But we must not forget that all these princes, together with the Moscow princes, were then vassals, henchmen of the Tatar khan."⁴⁵

³⁹ Platonov S.F. Textbook of Russian history for secondary school: Systematic course / Preparation of the text, com. Art. and note. N.P. Sokolova. - M.: Link, 1994. -- p. 101.

⁴⁰ Ibid, p.101.

⁴¹ Ibid, p. 102.

⁴² Pokrovsky M.N. Russian history in the most concise outline. Fourth posthumous edition. - M.: Party publishing house, 1933. - p.30.

⁴³ Ibid, p. 31.

⁴⁴ Ibid, p. 31.

⁴⁵ Ibid, p. 31.

From the point of view of M.N. Pokrovsky, "the unification of Russia near Moscow was in good half a Tatar deed."⁴⁶ "The Khan," the historian develops his thought, "was very suspicious of the Russian princes and was not at all inclined to help those of them who were stronger, for a strong prince could come up with the idea of disobeying the Tatars, and raising an uprising against them. ... Hence the patronage that the khan gave to the Moscow prince, the weakest and in the eyes of the khan the most harmless."⁴⁷

The ecclesiastical factor also played an important role: "an alliance arose between the Orthodox Church and the infidel khans, which for the Orthodox Church turned out to be much more beneficial than for the Tatars."⁴⁸ Thus, the Moscow prince "relied, on the one hand, on his wealth, on the other, on the Tatars, and on the third, on the support of the church, and gradually became the head of all Russian princes."⁴⁹

M.N. Pokrovsky believes that the unification of Rus around Moscow should be based on an economic reason, since the densely populated city "could exist only thanks to the trade in bread and other raw materials. If such raw materials were not brought up, the population of the city would die of hunger or would have to scatter."⁵⁰ This means that "in Moscow, next to the feudal population, a young urban, in the Western expression, bourgeois population was formed, consisting of artisans and merchants."⁵¹

The ideas of M.N. Pokrovsky rejected in 1946. P.P. Smirnov: "M.N. Pokrovsky does not explain in what order bread was received to supply the population of Moscow. But the reservation that it was bread "from the surrounding lands" testifies that he assigned the main role in this process not to the organization of patrimonial production and supply in the order of feudal duties, but to trade, commercial capital. Only in 1931 M.N. Pokrovsky rejected this erroneous attitude and even called his theory of "commercial capital" "illiterate."⁵²

P.P. Smirnov mercilessly criticized the concepts of M.N. Pokrovsky, V.V. Mavrodin, K.V. Bazilevich, S.V. Bakhrushin and other historians, and put forward the theory of an "agrarian coup" allegedly committed by the Moscow princes to pay money to the Golden Horde. The historian doubts that the Moscow princes could pay tribute by mining silver or collecting customs duties. He also rejects the "naive" idea that Ivan Kalita could use the remnants of the "exits" (*i.e. tribute*). According to P.P. Smirnov, the main source of income for the Moscow princes "could only be the peasant economy and the grain it produced. Peasants and Tatars considered the main source of covering their tribute."⁵³

K.V. Bazilevich, V.V. Mavrodin, I.I. Smirnov, S.V. Yushkov and other historians rejected the concept of "agrarian coup" as untenable.⁵⁴ Y.S. Lurie⁵⁵ and V.V. Mavrodin⁵⁶ noted that the initial period of the unification process is associated not with Moscow, but with Tver.

V.V. Mavrodin emphasizes that the Moscow principality was one of the most populated: "The rapid growth rate of the urban and rural population and the development of lands that were

⁴⁶ Ibid, p. 26.

⁴⁷ Ibid, p. 31.

⁴⁸ Ibid, p. 32.

⁴⁹ Ibid, p. 32.

⁵⁰ Ibid, p. 33.

⁵¹ Ibid, p. 34.

⁵² Smirnov P. Formation of the Russian centralized state in the XIV-XV centuries. // Questions of history. - 1946. - No. 2-3. - p.62.

⁵³ Ibid, p. 73.

⁵⁴ Sakharov A.M. The problem of the formation of the Russian centralized state in Soviet historiography // Questions of history. - 1961. -- p. 78.

⁵⁵ Lurie Y.S. The role of Tver in the formation of the Russian national state // "Scientific notes" of the Leningrad State University. Issue 36. Historical series. - 1939. - No. 3.

⁵⁶ V. V. Mavrodin A few comments on the article by P.P. Smirnova "Formation of the Russian centralized state in the XIV-XV centuries." // Questions of history. - 1950. - No. 1. - p.83.

once covered with forests and inaccessible for agriculture, turned the Moscow region into a rich and populous reign."⁵⁷

The second factor in the rise of Moscow V.V. Mavrodin considers its security: "while Moscow was weak, while it was still a tiny principality where Daniil Alexandrovich was sitting, it was guarded from Lithuanians, Swedes, and Germans by Tatars Smolensk, Tver, Novgorod, Pskov, Ryazan; when Moscow accumulated strength, it itself became the defender of Russia from the "enemies."⁵⁸ Moscow "was the geographical center of the Great Russian people, and this latter began to form around Moscow as an ethnic center."⁵⁹

The third factor V.V. Mavrodin believes "the growth and expansion of Moscow trade, an increase in its share in all Russian trade in general, an increase in the number of townspeople - merchants and artisans who enriched the prince's treasury, striving to strengthen the power of the prince, who collected and united the Russian lands."⁶⁰

The fourth factor was "the very fact that the Metropolitan of" All Russia "was in Moscow, and consequently, the transformation of Moscow into the church center of Russia."⁶¹ The historian considers the policy of the Moscow princes towards the Horde to be the fifth factor in the rise of Moscow.⁶² "These prerequisites," V.V. Mavrodin summarizes, "caused the transformation of Moscow into the "capital city of all Russia", and only they are taken together. The factors that contributed to the rise of Moscow did not come into effect in a specific historical development at once and at the same time, their effect intensified, and one factor appeared, while the other ceased to play the role that it had previously played. And only then did Moscow become the center of the emerging Russian state, when the whole set of prerequisites that made Moscow the "capital city of all Russia" became real and effective."⁶³

Of note is the work of L.V. Tcherepnin "Formation of the Russian centralized state in the XIV-XV centuries" (1960). The author believes that "Moscow was not only a political center, but also the center of the territory where the Great Russian nationality was formed. And even more: the very fact that Moscow was the focus of the emerging and developing Great Russian nationality became an essential prerequisite for its transformation into the basis of the country's political unification."⁶⁴

However, nationality is "not only an ethnic phenomenon, but also a historical one, which requires certain conditions for its development, contributing to the development of the territory by the people, the growth of the economy, the country's culture, and the people's struggle for national independence."⁶⁵ The Moscow land had such conditions, as it was an area that was "developed by that time agriculture and crafts," as well as "the focus of fine crafts."⁶⁶ Moscow, located at the intersection of trade routes, "was one of the largest centers of economic ties beginning to take shape between various Russian lands."⁶⁷

The historian considers security an important reason for the rise of Moscow: "The geographical position of Moscow in the central region, relatively remote from the arena of the most frequent attacks of the Tatar-Mongol and other foreign hordes on Russia, guaranteed this

⁵⁷ V. V. Mavrodin Formation of a unified Russian state // Mavrodin V.V. Ancient and medieval Russia. - SPb.: Nauka, 2009. -- p. 519.

⁵⁸ Ibid, p. 520.

⁵⁹ Ibid, p. 521.

⁶⁰ Ibid, p.523.

⁶¹ Ibid, p. 524.

⁶² Ibid, p. 524.

⁶³ Ibid, p. 524.

⁶⁴ L.V. Cherepnin Formation of the Russian centralized state in the XIV - XV centuries. - M.: Publishing house of socio-economic literature, 1960. - p. 455.

⁶⁵ Ibid, p. 456.

⁶⁶ Ibid, p. 456.

⁶⁷ Ibid, p. 456.

city and its region a certain security, contributed to the influx of residents here, and to population density, and hence the rise of the economy and culture."⁶⁸

"Thus," notes L.V. Cherepnin "material prerequisites were also created, manpower was accumulated for the organized struggle of the Russian people against the Tatar-Mongol domination, the aggression of the Lithuanian feudal lords, etc. ...The city was not only a focal point of trade relations, but also the focus of the routes along which the military forces moved from here."⁶⁹ Therefore, in Moscow, "early emerged and strengthened those social forces on which the grand princely power relied in its policy of unification: the service boyars, small and medium-sized grand ducal servants - noblemen and boyar children, the trade and artisan population of cities (especially its top). In Moscow land, earlier than on the outskirts of Russia, a strong knot of feudal relations was tied."⁷⁰

L.V. Tcherepnin claims that the economic upsurge of Moscow "favorably affected the position of the local princes."⁷¹ At the same time, "one cannot but consider the nature of the policy of the Moscow princes. Historical literature sometimes allowed complete depersonalization of the latter."⁷²

The researcher summarizes: "The preconditions that prepared Moscow's role as the center of the Russian state were not realized immediately, but in the course of a long and stubborn struggle of the Moscow principality with other feudal centers of North-Eastern Russia - a struggle that affected all classes and social groups of various Russian lands. In the course of this struggle, historical conditions sometimes developed in such a way that it seemed that not Moscow, but another political center would lead the unification of Russia. The leading role of Moscow as the center of the political unification of the Russian lands was not immediately strengthened."⁷³

Many traditional approaches to the problem of the rise of the Moscow principality were criticized in the original monograph by A.A. Zimin "A Knight at the Crossroads."

In this manner A.A. Zimin rejects the role of geography in the rise of Moscow: "There were no 'comfortable routes' in the Moscow region. The little river Moscow was just the Cinderella granddaughter to the powerful Volga. Therefore, the cities along the Volga (Galich, Yaroslavl, Kostroma, Nizhny) had a much more convenient geographical (and commercial) position."⁷⁴ As for the transit trade, it "could hardly capture the broad masses of the local population, especially since the beginnings and ends of the routes along which it was conducted were not in the hands of the Moscow princes."⁷⁵

According to A.A. Zimin, was not Moscow and a particularly important center of some industries: "The most important centers of the salt industry were Salt Galichskaya, Vologda, Nerekhta; less so - Pereslavl, Rostov, Northern Dvina and Rusa. ... But what about Moscow? In the areas immediately adjacent to it, there was no wealth of any kind - no fossils, no salt wells, no dense forests."⁷⁶

A.A. Zimin also notes that weapons are needed to wage war (*sword, chain mail, shield, shell, spear, saber*), but there was no iron ore in the Moscow principality.⁷⁷

⁶⁸ Ibid, pp. 456-457.

⁶⁹ Ibid, p. 457.

⁷⁰ Ibid, p. 458.

⁷¹ Ibid, p. 458.

⁷² Ibid, p. 458.

⁷³ Ibid, pp. 458-459.

⁷⁴ A.A. Zimin A Knight at the Crossroads: Feudal War in 15th Century Russia - M.: "Mysl", 1991. - p.191-192.

⁷⁵ Ibid, p.192.

⁷⁶ Ibid, pp. 192-193.

⁷⁷ Ibid, pp. 193-194.

According to A.A. Zimin, it is difficult to assert that Moscow was the ethnographic center of Russia, since the ethnogenetic process cannot be localized in one city with the district: "It took place throughout the territory of North-Eastern Russia, and the role in this process, say, Tver, Galich, and Novgorod was equally significant."⁷⁸

The historian believes that the Moscow principality was not the only paradise for those who would like to hide from the Horde raids: "The place was unsafe: more than once the Tatars approached Moscow, Vladimir, Kolomna and simply "climbed" over the Oka. The inhabitants of more western (Tver) or northern (Novgorod) lands felt much safer."⁷⁹

According to A.A. Zimin, the Moscow of the XIII-XIV centuries was not the center of national resistance to the Golden Horde: "I.D. Veselovsky, begging in the Horde for a jarlig for the great reign of Vasily II, whom he was going to make his son-in-law, argued that his ward owed his power only to the will of the Horde king and the order of his father. Prince Yuri was looking for the great reign of "his spiritual father." This father was Dmitry Donskoy, whose name was associated with the victory over the Tatar."⁸⁰

What was the reason for Moscow's victory in the struggle for the unity of Russia? According to A.A. Zimin, the key to understanding this "lies in the peculiarities of the colonization process and in the creation of a military-service army (of the Court)."⁸¹ He notes that "the main territories of the Moscow principality (within Moscow, Kolomna, Dmitrov and Mozhaisk), as far as the then level of agricultural technology allowed, were developed. The lands of the Moscow region were snapped up by Kalita's associates, including immigrants from other lands who fled under his patronage."⁸²

As a result, the colonization of new areas began, which was carried out both through the construction of monasteries and their branches, and by military force. According to A.A. Zimin, the basis of "the military might of Moscow was the Tsar's court with its three components: servicemen, boyars and boyar children."⁸³

According to A.A. Zimin, "the Moscow princes strove to act not alone, but in collaboration with their close and distant relatives. They all came from "Kalita's nest."⁸⁴ At the same time, in the Kalita clan, "all were 'brothers,' but brother to brother brings strife. The head of the clan, the Grand Duke, was considered the 'oldest brother,' the rest - the younger ones." 'Younger brothers' were more like vassals than relatives."⁸⁵ "Later, it turned out," the historian clarifies, "that the 'younger ones,' were destroyed when the need for them disappeared. Their place was taken by new children and grandchildren of the Moscow sovereigns."⁸⁶

In general, Soviet historiography contributed to solving the problem of the rise of Moscow. Not all Soviet historians adhered to Marxist dogmas. At the same time, they boldly asserted that the classics of Marxism were not specialists in the history of Muscovite Rus.

The collapse of the USSR and the liquidation of the monopoly of the CPSU in the sphere of ideology led to a methodological crisis in the sphere of historical science, since departure from Marxism had the characteristics of a catastrophe. At the same time, began a seldom successful search for new approaches to the problems of Russian history, including the problem of the rise of Moscow.

⁷⁸ Ibid, p. 195.

⁷⁹ Ibid, p. 195.

⁸⁰ Ibid, p. 195.

⁸¹ Ibid, p.203.

⁸² Ibid, p.203.

⁸³ Ibid, p.203.

⁸⁴ Ibid, p.206.

⁸⁵ Ibid, p.206.

⁸⁶ Ibid, p. 207.

Thus, in the work "From Russia to Russia" the famous neo-Eurasian scholar L.N. Gumilev notes: "Many saw the reason in the geographical position of Moscow: it was, they say, in the center of the Russian land, at the crossroads. But after all, Tver was also in the "center," and Uglich or Kostroma were in a much more advantageous position in relation to trade routes, but these cities did not become the capitals of the new Rus - Russia."⁸⁷

"From the point of view of the passionarity theory of ethnogenesis," says the historian, "the reason for the rise of Moscow is that it was the Moscow principality that attracted many passionaries: Tatars, Lithuanians, Russians, Polovtsians - everyone who wanted to have confidence in the future, and public position commensurate with merit. Moscow was able to use all these newcomers, applying to their inclinations, and unite in a single Orthodox faith. At the same time, energetic and principled people went to Moscow for the most part. Thus, the Golden Horde Tatars, who fled after the coup of Uzbek to Moscow, formed the backbone of the Russian cavalry army, which subsequently ensured the victory on the Kulikovo field."⁸⁸

"The passionarity potential of Moscow," sums up L.N. Gumilyov, "'prevailed' over the wealth of Novgorod, the prowess of Tver and the dynastic claims of Suzdal."⁸⁹ The historian emphasizes: "The fall of passionarity in the ancient Russian centers was a striking contrast to its growth in Moscow. The same Novgorodians who, back in the XII-XIII centuries. were considered such a violent people that the princes refused to go to them, because they could not be controlled, by the XIV century. turned into quiet inhabitants of a calm 'bourgeois' city."⁹⁰

In our opinion, L.N. Gumilyov's concept is interesting and original, but she is not able to convincingly explain neither the reasons for the creation of the Russian centralized state, nor the reasons for the rise of Moscow itself.

The author of a number of historical works N. S. Borisov admits that "the harmony and logical perfection of Klyuchevsky's schema provided it with amazing longevity,"⁹¹ but notes that this schema is "of speculative character:" "Indeed, there is no reason to doubt the enormous significance of the "geographical factor" in explaining Moscow's successes. But this factor cannot explain Moscow's success over Tver, whose location was no less - if not more! - advantageous."⁹²

According to N.S. Borisov, the "geographical factor" and the two reasons derived from it for Moscow's victory over Tver "should be taken out of the bracket."⁹³ Only the third and fourth reasons remain: the "alliance with the church" and the "flexible policy" of the Moscow princes.⁹⁴ The scholar claims that "for the first half of the XIV century. The "alliance" of the Moscow princes with the metropolitan see is nothing more than a historiographic myth," that is, the role of the metropolitans in the victory of Moscow" was much more modest than is commonly thought."⁹⁵

There remains only the fourth position of the Klyuchevsky scheme - the "flexible policy" of the Moscow princes. According to N.S. Borisov, it is important to find out "how original this policy was, how great its impact on the attitude of the rulers of the Horde to Moscow and Tver, and, finally, whether this policy was something exceptional for its time in

⁸⁷ Gumilev L.N. From Russia to Russia / L.N. Gumilyov. - M.: OOO "AST Publishing House", 2002. -- p.190.

⁸⁸ Ibid, p. 191.

⁸⁹ Ibid, p. 191.

⁹⁰ Ibid, p. 191.

⁹¹ Borisov N.S. The policy of the Moscow princes (late XIII - first half of the XIV century). - M.: Publishing house of Moscow State University, 1999. -- p. 11.

⁹² Ibid, p. 11.

⁹³ Ibid, p. 11.

⁹⁴ Ibid, p. 11.

⁹⁵ Ibid, p. 11.

moral terms."⁹⁶ "The last statement," notes NS. Borisov, "is quite often stated by writers, publicists and even historians, inclined to categorical and paradoxical judgments. The desire to present the victory of Moscow in its struggle against other feudal centers as a victory of dark beginnings over light, despotism over freedom, selfishness over self-sacrifice, meanness over nobility is rooted deep in history."⁹⁷

Opposing the traditional approaches to the problem of the rise of Moscow is A.A. Gorsky: "In the historical literature, when considering the problem of the formation of the Moscow state, there are two theses: 1) Moscow rose thanks to the support of the Moscow princes by the Horde; 2) The Moscow state took shape in a stubborn and ever-growing struggle against the Horde yoke. Both judgments, seemingly contradictory in principle, can even coexist under the cover of the same books: before Dmitry Donskoy, there was "support", and other princes (of Tver) fought with the yoke, and with Dmitry Donskoy Moscow was already leading the struggle for liberation. Historical reality was very far from such schema."⁹⁸

Considering the expansion of the Moscow and Lithuanian principalities, A.A. Gorsky distinguishes three approaches in the literature: "1. Moscow princes unite Russia, opposing the Horde "yoke"; Lithuania, taking advantage of the weakening of Russian lands as a result of the Mongol invasion and the Horde "yoke", expands on them and seizes those lands that were weakened. 2. Despotism Moscow, relying on the Horde, is expanding into the Russian lands; some of them, striving to free themselves from the Horde "yoke", pass under the rule of the Lithuanian princes, incommensurably softer than the Moscow one. 3. A kind of compromise approach: in Eastern Europe there were two centers for the unification of Russian lands - Moscow and Vilnius."⁹⁹ Wherein, "the supporters of all three approaches proceeded from the fact that in the XIV-XV centuries on the East European plain naturally unifying processes were taking place. Nobody even asked the question: why was it necessary to form large states at all?"¹⁰⁰

The historian recalls that during the time of the Horde, a "grandiose territorial redistribution" took place, during which the two largest great reigns arose - Moscow and Lithuania. "Why," asks the historian, "did the researchers not ask themselves about the reasons for this redistribution?"¹⁰¹ First, because in the Soviet era "the superiority of large states over small ones was recognized a priori."¹⁰² Secondly, "also played the role the conviction that the unification processes began even before Batu's invasion, in North-Eastern Russia (as an option - In North-Eastern Russia and in South-Western Russia - Galich-Volhynia), and then it was only necessary to "resume."¹⁰³ "With this approach," writes A.A. Gorsky, - "the 'unification processes' looked like something permanent: it turned out that as soon as Russia disintegrated by the 12th century, the reverse process began right there (about Andre Bogolyubsky, that is, in the same century) - Unification! Indeed, it turned out that "fragmentation" is some kind of historical "perversion", which they immediately strove to eliminate, and the system of independent lands is something unstable, unstable."¹⁰⁴

A.A. Gorsky focuses on such an important phenomenon as "fictions": "Traditionally, it is believed that the Moscow and Lithuanian principalities were expanding their territory, and the rest of the political formations were victims of their expansion (no matter how one treats these

⁹⁶ Ibid, p. 11.

⁹⁷ Ibid, p. 11-12.

⁹⁸ A.A. Gorsky *Russian Middle Ages* / Anton Gorsky. - M.: Astrel: Olympus, 2010. -- p. 191.

⁹⁹ Ibid, pp. 196-197.

¹⁰⁰ Ibid, p. 197.

¹⁰¹ Ibid, p. 198.

¹⁰² Ibid, p. 198.

¹⁰³ Ibid, p. 198.

¹⁰⁴ Ibid, pp. 198-199.

expansions). However, in fact, many other princes realized the 'fictions.'¹⁰⁵ "Among the Russian princes," clarifies A.A. Gorsky, "beginning the practice of 'fictions' was not started by the ones from Moscow."¹⁰⁶

S.M. Munchaev and V.M. Ustinov write about the objective and subjective factors of the rise of Moscow: "Among the objective factors, first of all, it should be noted that the Moscow land was the territory where the formation of the Great Russian nationality began. The geographical position of Moscow guaranteed her a certain degree of security: from the north-west of Lithuania it was covered by the Tver principality; from the east and southeast of the Golden Horde - by other Russian lands, which contributed to the influx of residents and a constant increase in population density. The intersection of trade routes contributed to the transformation of Moscow into a major hub of economic ties between the Russian lands."¹⁰⁷ The subjective factor was the "active policy of the Moscow princes."¹⁰⁸

A.Y. Dvornichenko believes that the problem of "the reasons for the rise of Moscow" is far-fetched and uninteresting for social history: "The question is much more interesting, not 'why,' but 'how' did the rise of Moscow happen. In the end, if not to fall into mysticism, then both Tver and Nizhny Novgorod could have been in the place of Moscow. And that would change little in our history."¹⁰⁹

Conclusion. Our small historiographic sketch does not reflect the entire variety of scholarly literature concerning the reasons for the rise of Moscow, but it allows us to draw a number of conclusions. As we could see, the problem of the reasons for the rise of Moscow has for centuries remained the subject of fierce discussions, which often take on political and ideological connotations.

For many years Russian (*and even Soviet*) historiography was dominated by the schema V.O. Klyuchevsky, around which the conflicts unfolded. The list of reasons for the rise of Moscow remained approximately the same (*geographical factor, security, population influx, policy of princes, policy of Horde khans, the religious factor, etc.*), but historians have built this list in different ways, based on their own ideas about the priority of those or other reasons.

In the course of numerous discussions, Soviet historians sometimes criticized V.O. Klyuchevsky's schema, other times tried to adapt it to new realities. M.N. Pokrovsky tried to consider the reasons for the rise of Moscow within the framework of the theory of "commercial capital" put forward by him. P.P. Smirnov proposed the theory of an "agrarian coup." L.V. Cherepnin noted the role of Moscow in the development of economic ties between various Russian lands. A.A. Zimin said that the key to understanding the reasons for the rise of Moscow lies in the specifics of the colonization process and in the creation of a military service army, etc.

Currently, Russian researchers are trying to find new approaches to the problem of the rise of Moscow. In particular, L.N. Gumilev considered this problem within the framework of

¹⁰⁵ Ibid, p. 200.

¹⁰⁶ Ibid, p.202.

¹⁰⁷ Munchaev Sh.M., Ustinov V.M. Russian history. Textbook for universities. 2nd ed., Rev. and add. - M.: Publishing group NORMA - INFRA M, 2000. - p.57-58.

¹⁰⁸ Ibid, p. 58.

¹⁰⁹ Dvornichenko A.Y. Russian history from ancient times to the fall of autocracy. Textbook. - M.: Publishing house "Ves mir", 2010. - p. 274.

the passionarity theory of ethnogenesis, N.S. Borisov focuses on the policy of the Moscow princes, A.A. Gorsky analyzes in detail the relations of the Moscow principality with the Ulus Jochi and criticizes some historiographic cliches. Unfortunately, criticism of pre-revolutionary and Soviet concepts of the rise of Moscow does not always lead to the emergence of new convincing concepts. Therefore, we believe that it is too early to conclude the discussion about the reasons for the rise of Moscow. It is necessary to continue research on this very interesting problem. On this path, it would be advisable to intensify the scientific dialogue between historians of Russia, the West and the East. We regard our work as a kind of invitation to a broad scholarly discussion on the problems of the rise of Moscow and the formation of a centralized Moscow state.

ИСТОРИОГРАФИЯ ВОЗВЫШЕНИЯ МОСКОВСКОГО КНЯЖЕСТВА

Аннотация. Статья посвящена дореволюционной, советской и постсоветской историографии возвышения Московского княжества и его постепенного превращения в Московское централизованное государство в сложных условиях взаимодействия с Улусом Джучи (Золотой Ордой) и Великим княжеством Литовским. По мнению автора, в дореволюционной историографии доминировала схема В.О. Ключевского. Перечень причин возвышения Москвы оставался примерно одним и тем же: географический фактор, фактор безопасности, мудрая политика московских князей, содействие ордынских ханов, перенесение митрополичьей кафедры в Москву, но историки различным образом выстраивали иерархию этих причин. Советские историки попытались адаптировать эту схему в рамках теории «торгового капитала», концепции «аграрного переворота», либо в контексте развития экономических связей между русскими землями и т.д. Постсоветские российские историки ищут новые подходы к проблеме возвышения Москвы, акцентируя внимание на прагматичной политике московских князей и отношениях Москвы с Улусом Джучи.

Ключевые слова: удельные княжества, централизованное государство, внутренняя колонизация, географический фактор, торговый капитал

МӘСКЕУ КНЯЗЬДІГІНІҢ ӨРКЕНДЕУ ТАРИХНАМАСЫ

Мақала Жошы ұлысы (Алтын Орда) және Ұлы Литва князьдігімен өзара әрекеті кезіндегі күрделі кезеңде Мәскеу князьдігінің өркендеуі мен оның біртіндеп орталықтандырылған Мәскеу мемлекетіне айналуының революцияға дейінгі, кеңестік және посткеңестік тарихнамасына арналған. Автордың көзқарасы бойынша, революцияға дейінгі тарихнамаға В.О. Ключевскийдің сызбасы үстемдік еткен. Мәскеудің өркендеу себептерінің тізбесі шамамен бәз қалпында қала берді: географиялық фактор, қауіпсіздік факторы, мәскеулік князьдердің салиқалы саясаты, Орда хандарының жәрдемдесуі, Мәскеуге митрополит кафедрасын көшіру. Дегенмен, тарихшылар бұл себептердің иерархиясын әртүрлі етіп құрды. Кеңестік тарихшылар бұл сызбаны «сауда капиталы» теориясы, «аграрлық төңкеріс» тұжырымдамасы аясында немесе орыс жерлері арасындағы экономикалық байланыстың дамуы мәнмәтініне бейімдеуге тырысты және т.б. Посткеңестік ресейлік тарихшылар сондай-ақ Жошы ұлысымен Мәскеудің қарым-қатынасы және мәскеулік князьдердің прагматикалық саясатына баса назар аудара отырып, Мәскеудің өркендеу мәселесіне жаңа көзқарастарды да қарастыруда.

Кілтті сөздер: үлестік князьдіктер, орталықтандырылған мемлекет, ішкі отарлау, географиялық фактор, сауда капиталы.

CONCEPTUALIZATION OF THE GOLDEN HORDE IN SOVIET HISTORICAL SCIENCE

A.K. KUSHKUMBAYEV

Nur-Sultan, Kazakhstan

Abstract. To begin with, the history of the Mongol Empire of Genghis Khan and his successors has been studied for a relatively long time and is relatively well reflected in world historiography. If we take the XIX and the beginning of the XX century, then Russian Oriental studies has significant success in the study of the Golden Horde in the person of such venerable scientists as V. V. Grigoriev, G. S. Sablukov, I. N. Berezin, A. K. Markov, N. I. Veselovsky, V. V. Barthold and a number of others. To this pleiad can be attributed and Sh. Ualikhanov. A special place on this topic is occupied by scientific creativity and the legacy of V. G. Tizengauzen, author of the famous two-volume collection of materials on the history of the Golden Horde (SMISO). Actually, these works laid the foundation for the scientific understanding of the Juchid Empire. As can be seen, the Golden Horde historiography was a priority in Russian science.

Keywords: Golden Horde, Idege, Mongol-Tatar yoke, Ak-Orda, Orda-Ichen.

Introduction. In the Soviet period, the Golden Horde theme does not lose its relevance. Nevertheless, in the conditions of domination, the so-called class approach and the struggle of the working people against their oppressors, the corresponding ideological attitude dominated in historical science and the scientific emphasis was made taking into account the Leninist-Stalinist teachings. These attitudes and approaches have had an extremely negative impact on the research of specialists involved in the history and culture of the Golden Horde. The concepts of "parasitic-predatory", "feudal-backward" state with low culture, "Tatar-Mongol yoke" and other similar theories in relation to the Golden Horde appeared. Moreover, some such formulations sometimes still affect the conclusions of scientists.

Discussion. On August 9, 1944, a special resolution of the Central Committee of the VCP (b) "On the state and measures to improve mass-political and ideological work in the Tatar party organization" was issued [1]. It is in this party document that the work of individual historians and writers who made "serious shortcomings and mistakes of a nationalistic nature in covering the history of Tartary (embellishing the Golden Horde, popularizing the Khan-feudal epic about Idegei) is severely criticized." An ideological campaign was launched to "properly" study and cover the history of the Turkic peoples of the medieval period. The repressive campaign of Soviet ideological workers was continued in Kazakhstan, and it was directed primarily against Kazakh historians, philologists and writers. One of the victims was a talented scientist, future Doctor of Sciences and academician, A. H. Margulan. In 1943, he defended his PhD thesis on the topic "The historical significance of labels and paizz". By the way, he was the only certified specialist in this period in Kazakhstan.

In 1945, a group of employees of the Propaganda Department came from Moscow to Alma-Ata and prepared an extensive memo "On the mistakes and shortcomings in the ideological work in the party organization of Kazakhstan" addressed to the Propaganda Secretary of the Central Committee of the CPSU(b) G. Malenkov. This note (more like a denunciation) stated that the authors of the "History of KazSSR" (1943) allegedly "mistakenly claim that the Tatar-Mongol conquest contributed to the formation and development of the Kazakh nation, and one of the emirs of the Golden Horde, Yedige, is glorified as a national hero and defender of the working people." Moreover, despite the fact that in 1944 there was a well-known resolution on

the work of the Tatar Party organization, Kazakh historians and writers, namely A. H. Margulan, "clearly idealize the Golden Horde and praise Yedige in every possible way." The epic "Yedige" was declared for ideological reasons to be Khan-feudal [2]. Therefore, the book about Ediga written by A. Margulan in 1943 never saw the light of day.

Subsequent persecutions and repressions against scientists of the Kazakh Academy of Sciences discouraged for a long time the desire to study the history of the Golden Horde. For many years, a certain scientific taboo was imposed on the study of the Golden Horde problems. Thus, scientists from the central scientific institutions were allowed to deal with the Golden Horde history dosed. Among the Kazakh intelligentsia, only some writers and poets, in particular, Ilyas Esenberlin, the author of the famous novel "The Golden Horde", addressed this period.

In the 30-50s of the twentieth century, the book of the Soviet orientalist A. Y. Yakubovsky "The Golden Horde" was reprinted four times. An outline of the history of the Ulus of Jochi in the period of its formation and flourishing in the XIII-XIV centuries." (1937, 1940, 1941, 1950). The last time it was released under the title "The Golden Horde and its Fall" in collaboration with academician B. D. Grekov [3]. In this edition, the authors did not accidentally add the term "fall", emphasizing this word. As if to show that the Golden Horde "fell" and its further study has no scientific significance...

Even such a well-prepared book and an order of magnitude better in terms of quality content, M. G. Safargaliev's study was called "The Collapse of the Golden Horde" [4], although it objectively presented almost the entire history of the Juchi Ulus at the level of high scientific qualification using a wide source base. In all likelihood, the authors were forced to give such names to their works based on the ideological conjuncture of this time.

After the weakening of the ideological pressure, in the 60-70s, the works of such scientists as G. A. Fedorov-Davydov, B. A. Akhmedov, M. A. Usmanov, V. L. Yegorov, etc. gradually began to appear. In Kazakhstan, the orientalist and Turkologist V. P. Yudin was engaged in the history of the Golden Horde. A team of scientists from the Institute of History, Ethnography and Archeology under his editorship prepared and published in 1969 "Materials on the History of the Kazakh Khanates" (MICH) [5]. In fact, this most important work was a continuation of the SMIZO of V. G. Tiesenhausen. In the 70s and 80s, V. P. Yudin made a translation of the Turkic-language manuscript of Utemish Haji's then little-known work "Genghis-name", which was published only in 1992.

In the same years and to this day, the history of the Ulus of Jochi took an important place in the scientific work of the famous historian-orientalist T. I. Sultanov. K. A. Pishchulin, an Iranian scholar, made a significant contribution, especially when writing the academic history of Kazakhstan in the medieval period. In the same 70s and early 90s, the orientalist N. Mingulov worked in Kazakhstan, a number of works of which were devoted to the history of the eastern part of the Golden Horde. Nevertheless, during the Soviet period, Kazakh historiography did not depart from the ideological positions of the assessments of the "Mongolian period" of the history of the XIII-XV centuries, and in general, it was evaluated very negatively, focusing on the mass destruction of cities, the extermination of civilians, the heroic resistance of local peoples, the social and cultural lag of the regions conquered by the Mongols. The system of political domination of the invaders, allegedly stood on a lower cultural level than the enslaved peoples, focusing on the endless wars and internal strife of the Genghisid rulers.

Thus, the era of Mongol (Genghisid) rule on the territory of Kazakhstan and other neighboring countries was viewed extremely negatively, which led to economic ruin, demographic decline, decline and destruction of urban and sedentary agricultural culture, etc. Kazakh historians, in fact, had to adapt to the concept of the "Mongol-Tatar yoke" replicated by the central (leading) Soviet institutions in Moscow.

In order to formally separate the history of Kazakhstan of the Golden Horde period from the Golden Horde itself, the idea of the existence of another state formation of the White Horde on the territory of Eastern Dasht-i Kipchak, where the Horde-Ichen and his descendants ruled, was adopted. The origins of this vision lie back in the XIX century, when the history of the Golden Horde was just beginning to be studied [6]. The idea that the Ak-Orda (White Horde) was closely connected with the future Kazakh Khanate was voiced in the 40s of the XX century [7, p.126].

In the academic publication "History of the Kazakh SSR from ancient times to the present day" this view was finally formulated. Under these conditions, in the 70s and 80s of the twentieth century, Kazakh historians (T. I. Sultanov) put forward a justification for the concept of the existence of an independent state Ak-Orda (Orda-Ichen ulus) in the eastern part of the Jochi Ulus almost from the middle of the XIII century, which was ruled by the descendants of the eldest son of Jochi. Ak-Orda, according to the understanding of Kazakh historians, was the predecessor state of the Kazakh Khanate [8, p. 127-129, 149-154]. That is, this state was not the ill-fated Golden Horde (a cruel symbol of the Tatar-Mongol yoke), located in the west, and led by Batu and his descendants. Here, the emphasis was placed on the fact that the ulus of the Horde was independent of the power of the Sarai khans, although here the investiture of the Horde khans (issuing labels) was recognized.

Now naturally there is an equally difficult question: why in Kazakhstan, until now, the Golden Horde occupies a modest place in the historical chronology of our country. From my point of view, the 70-year Soviet period had a negative impact on the formation of the historical consciousness of our citizens, society as a whole and, in particular, in the authorized bodies. So far, academic institutions in our country, responsible for leading areas of historical research, have not developed their own scientific and conceptual (holistic) understanding of the ancient and medieval history of the state. Of course, it cannot be said that nothing was done. In the mid-90s of the twentieth century, there was an attempt to formulate the goal and objectives of historical science. The key priorities of historical knowledge in the new conditions of the sovereign development of the state are reflected in the "Concept of the formation of historical consciousness in the Republic of Kazakhstan". But, even in this program document, the Golden Horde is not mentioned at all, since the developers of the concept, most likely, did not even set such a task.

In the new, period of independence, academic five-volume edition of the "History of Kazakhstan" of the second half of the 90s-2000s, the second volume is devoted directly to the Golden Horde era. It is quite interesting, for example, that the paragraph "The Invasion of Genghis Khan", which describes the invasion of Genghis Khan's troops in Kazakhstan and Central Asia, for some strange reason got into the first volume!?! Although, organically, this subsection is an integral part of the first chapter of the second volume, which tells about the Golden Horde. The reason why the historical material was distributed in this way is unclear to me...

Further, the history of the Mongol conquests and the Golden Horde in the Kazakh edition did not differ significantly from the interpretation that was given in the first multi-volume edition of the History of the Kazakh SSR (Vol. 2). But there were already differences. So, if in this (first) edition in the section "Formation of the Kazakh nation and the Kazakh Khanate (XIV-XVII centuries)" the Golden Horde and its history were not included in it and remained in the chapter "Kazakhstan under the rule of the Mongols", then in the new edition the Golden Horde has already become part of the section "Formation of the Kazakh nation. Formation and development of the Kazakh state". This can be considered a certain nominative adjustment of the previous concept. But in the new edition 1997 remained the same interpretation of education Genghisid ulus in the territory of ancient Kazakhstan, almost like repeating the names of the subsections, and the presentation of the material, almost "word for word" [9]. This suggests that

we have not written any new works on the history of the Golden Horde period and, accordingly, there is no new knowledge on this period in Kazakhstan, which indicates the conservation and stagnation of historical research in the 80-90s of the twentieth century.

In the sections devoted to the history of Kazakhstan during the Golden Horde period, the same ideological and historical stamps of the Soviet era continued to be preserved: "Mongol yoke", "fragility", "conglomeration of the empire", "constant internecine strife", etc. The very concept of "Golden Horde" in Kazakh historiography was understood in two ways: on the one hand, it meant the entire ulus of Jochi, on the other hand, only the western possessions of Batu and his successors. At the same time, there is a softening of assessments of the role and place of the Golden Horde in world history. It is noted that after the Mongol conquests, political stability is observed in the vast territory of the Eurasian region from the Far East to Eastern Europe. It is suggested that in the Golden Horde, the Khans pursued a policy of religious tolerance, and the culture of this state was syncretic in nature. The legacy of the Genghisid ulus was manifested in the Kazakh Khanate and other late Turkic states of Central Asia, the Volga region, Siberia, the North Caucasus and the Crimea. As an example, it is pointed out that in the Kazakh society, the descendants of Genghis Khan had a monopoly on power.

It is worth paying attention to the fact that the sponsors of the multi-volume history of Kazakhstan in the 90s were not the state budget of the country, but the then famous American tobacco campaign "Philip Morris". At the end of the book, it says: "This book was published thanks to financial support of Almaty Tobacco Company, a Member of the PHILIP MORRIS" (The book was published thanks to the financial support of JSC Almaty Tobacco Company, PHILIP MORRIS Group of companies). No one, of course, is against sponsorship, both domestic and foreign business structures. But, at the same time, the question remains, why did the academic history of our country not receive financial support from government departments?

Returning to the main question, I must say that in the 50-70s, the Department of Ancient and Medieval History of the Ch. Ch. Valikhanov Institute of History, Ethnography and Archeology was one of the strongest scientific divisions. Here worked venerable and well-known scientists, such as S. K. Ibragimov, V. P. Yudin, Yu. A. Zuev, K. A. Pishchulina, and A. Sabyrkhanov, etc. The result of their work was the publication in 1969 of the collection of eastern sources "Materials on the history of the Kazakh Khanates" (MIKH). In fact, it was a continuation of the famous two-volume collection by W. G. Tiesenhausen. It has been more than half a century since we use this collection of first-class sources, but so far, we do not have a similar edition of the MIKH on the history of the Kazakh Khanate. Perhaps, only in some articles and publications of V. P. Yudin, the Golden Horde theme found its qualitative reflection. Only after his death, his well-known and, at that time, fundamental and conceptual article "Hordes: White, Blue, Gray, Gold..." was published [10]. According to words (memories) Nurbolat Masanov in 1984 at the Institute of History of the Academy of Sciences of Kazakhstan, on the history of the pre-revolutionary period, it so happened that only two people remained to work: he and Irina Erofeeva.

Here we come to the question of why the Golden Horde problem has not become a priority scientific direction of Kazakhstan's science. So to speak, the "Achilles' heel" of historical science was and remains a personnel issue, the lack of trained researchers in both ancient and medieval history. Both then and now we can feel the "personnel shortage" or, more simply, the lack of specialists in these sections of Russian history. Only a few historians try to scrupulously and professionally deal with the history of the Golden Horde time. This is the main reason for the lag of the medieval section of historical science in Kazakhstan from other research centers and institutes dealing with the problems of the history and culture of the Golden Horde. A similar situation has developed in the archaeology of the medieval Steppe. It is also almost few people purposefully engaged. For example, in recent years, medieval mausoleums and

necropolises of the Golden Horde era have been discovered and studied in the steppe zone of Kazakhstan. Many times, coins of this period are found at the burial site, but their attribution and study are mainly carried out by Russian numismatists. We practically do not have our own personnel numismatists. Coins found in Kazakhstan are more often found in the collections of foreign collectors, numismatists or on specialized websites and forums on the Internet, but not in our museums or expositions... Although their place is there. Obviously, the training of professional historians, archaeologists, numismatists, and other specialists will need to be addressed somehow...

I think, of course, it is impossible to directly transfer the historical past to the current political or inter-country realities. If we still talk about our common past with the Eurasian countries, then, as you know, this space was cemented through the conquest of weak states, scattered tribes and peoples, a stronger state at that time and the creation of an empire on this basis. This, of course, is not reprehensible: all empires are formed in such a way of conquest, both in the East and in the West.

If we take the "pre-Horde" or pre-Mongol period, then the interaction of the Steppe and the peoples of the forest zone of Eastern Europe, including the Slavs, goes back centuries. Perhaps, such interaction began in the era of the so-called "Great Migration of Peoples" of the IV-VII centuries AD. It was at this time that a flood of nomadic peoples poured out from the East, from the deep steppes of Central Asia (of which the eastern part of Kazakhstan is also a part). Historians have long traditionally associated the migration of peoples with the Huns-nomads of Asian origin. Along with them or following them, as reported by multilingual sources, other peoples of the Great Steppe also moved. The concept of "steppe" includes the entire Eurasian steppe zone and adjacent areas, starting from the The Greater Khingan Range in the east and up to the Magyar Puszta in the west. The Huns and other nomads, mainly of the Turkic-speaking world, began to come into contact with other peoples in the Ponto-Caspian region and Eastern Europe in their movement to the west. These contacts were both military and political in nature, and affected the sphere of trade (mutual exchange of goods) and the economy. As a rule, sources note or more precisely record extraordinary events: the arrival of new (foreign-speaking) tribes and peoples, campaigns and military clashes, which, at first glance, seem to be the main plot of their narratives. At the same time, the entire rich history, we can say, the entire spectrum of relations – diplomatic negotiations, trade relations, cultural exchange, economic cooperation, and simply, friendly relations between peoples, including marriage contacts, remain somewhat in the shadows. At the same time, it is impossible to deny campaigns, wars, raids, etc. facts of military confrontation between peoples and states. They were. But wars, sooner or later, end, and there comes peace and a time of creation.

I will give a simple historical example: the empire of Alexander the Great began to form with his famous campaign against the Persian power of Darius III. Alexander's campaign itself was clearly aggressive in nature. In the course of military campaigns that lasted for several years, he fought his way to the deep regions of Asia: Central Asia and Northern India. As a result, a vast state appeared – the Macedonian Empire, which included dozens of multilingual peoples of the ancient East. There was such a bright cultural phenomenon as Hellenism, which creatively synthesized the achievements of Greek and Eastern culture. In the Hellenistic states, grandiose temples, theaters, hippodromes, schools, and libraries began to appear. For example, the well-known Library of Alexandria, was just built at this time. If it were not for this campaign of the Greeks and Macedonians, it is unlikely that new cities with a new Hellenistic culture would have appeared. The same Roman Empire, almost throughout the entire half-thousand-year history, waged endless wars with its neighbors along the entire perimeter of its borders, but "gave" the world the Latin alphabet, the famous Roman civil law, technical and engineering achievements, the language of modern education and science.

Returning to the question of the nomads and settled peoples of our region, it should be said that here, too, we see both armed confrontation and peaceful coexistence. As I said, with the Huns came other nomadic peoples, such as the Bulgars, Avars, Savirs, Khazars, Magyars, who actively entered into contacts with the Slavs: they fought, reconciled, concluded contracts, traded, etc. The Avars-nomads, in the winter, usually preferred to be permanently located in the Slavic lands. It was not uncommon for Avars and Slavs to go on campaigns together. The Khazar Khaganate also included the Eastern Slavic tribes that paid tribute. By the way, it should be noted that the Khazar state was defeated as a result of the campaigns of the Kiev prince Svyatoslav in 964-965. And after the campaign of his son Vladimir in 985, the Khazars themselves began to pay tribute. So, it is unlikely that there are now grounds to say that the nomads in this region were unilaterally only the aggressors, and others were the affected party. The real story is much more complex and richer than some established stereotypes and simple schemes. From the end of the IX century, from the east, from across the Volga, the Pecheneg tribes came to the southern steppes of the great East European plain, then the Torks (northern Oguz), and finally, in the middle of the XI, the Kipchaks (Cumans, Polovtsians). It was with the last major Polovtsian wave of nomadic tribes that the Old Russian principalities communicated very briskly, which was recorded in the chronicles of that time, in particular the famous "Tale of Bygone Years". There was everything: mutual raids and invasions, military alliances and princely-khan marriages, when Polovtsian noble ladies married representatives of the Rurik dynasty. So, the mother of the famous Prince Andrei Bogolyubsky, was the daughter of the Polovtsian Khan Aepa. If blood-related ties of elite ruling groups influenced politics and international relations, then ordinary everyday contacts that developed between peoples left their mark in the sphere of economy, culture and language. Thus, the real history of relations between peoples and cultures was very diverse. And if we focus exclusively on wars, then such a picture will clearly have only military-confrontational content, that is, a one-sided view of our past.

The Golden Horde, in our country, was not given special, I would say, specialized attention due to the lack of competent specialists. In academic institutions and universities, both then and now, there were only a few researchers who wrote on this topic. But again, they followed the conceptual patterns of the old Soviet paradigm, according to which the "Golden Horde" for the history of Kazakhstan of the medieval period is almost a foreign state, which is not included in the framework of domestic history. I do not recall such an incident, or more precisely nonsense, in which most of the lands of the studied predecessor state would be located on the territory of any current state (in fact, one of the main or direct ethno-cultural heirs), but the history of this state would be artificially, to put it mildly, taken out of brackets, from the historical past of this country. The absurdity of this situation is obvious.

At the same time, our historians, apparently feeling the inadequacy of such an understanding, put forward, as I noted above, the theory that on the territory of Kazakhstan of the Golden Horde time, there existed in parallel another, but close to the Kazakhs and the Kazakh Khanate, a state formation – "Ak-Orda" of Orda-Ichen or Ejen (the eldest son of Jochi) and his descendants. This idea appeared among local historians in the 40s of the twentieth century and was then officially conceptualized in academic history. And although it has long been an anachronism, but, oddly enough, it continues to exist to this day... And even among professional historians, you can still find supporters of this erroneous, in my opinion, concept. Recently, in an interview with a well-known news agency, I said that "Ak-Orda" cannot be considered the predecessor of the Kazakh Khanate, since it did not really exist. This caused a slight shock and even an emotional protest from their leadership, since "Ak-Orda" for them is the canonical knowledge that every schoolchild knows. I did not argue, since it is difficult to convince such an audience of the opposite.

Here, we have published a large number of sources on the history of the medieval period, including those related to the Golden Horde, according to the State Program "Madeni Mura". It would seem that we should have started a research boom on this topic... but the reality is that we still adhere to the theses and provisions of the former Soviet concept of the history of the Golden Horde. As you can see, the situation in this area of Russian history leaves much to be desired...

With difficulty, I would say figuratively, "with a creak", the historical science comes to understand that without the Golden Horde it is impossible to understand the course of further events, the historical process of the development of statehood on the territory of Kazakhstan, and finally, the actual ethnogenesis of the Kazakhs, is directly related to this problem. Here we were trying to celebrate the 550th anniversary of the Kazakh Khanate in 2015. But it is obvious that its appearance took place on the territory of the once unified Golden Horde ethno-cultural and political space, even if we follow the dynastic line of the narrative of our history.

On the other hand, the stimulating factor of increasing interest in the history of the Golden Horde was the fact that abroad, primarily in Russia and other countries, the research level of scientists engaged in the Golden Horde period has significantly increased qualitatively. We can say that this powerful "scientific boom" in the world has had both a direct and indirect impact on the Kazakh scientific community, and a wide circle of the public interested in history. The interest of our society in history has increased significantly compared to the previous years, the same 90's or the beginning of the 2000s. Since the middle of the second decade of the XXI century, after it was officially announced that in 2015 Kazakhstan will officially hold the 550th anniversary of the Kazakh Khanate, interest in the Golden Horde has sharply increased. This, of course, does not mean that until that time, we had no interest in the Golden Horde era.

Once, in a conversation with one of the high officials, he frankly said that back in the mid-2000s, when the world was preparing to celebrate the 800th anniversary of the Mongol Empire, he and his colleagues were preparing an analytical note on medieval history, and the Golden Horde in particular. But, she didn't get any support. It is clear to me that if officials are interested in some historical anniversaries or round dates, then this interest is not shown for a long time. As a rule, after a loud and enchanting celebration, no one then remembers what was actually celebrated in such and such a year. The "jubilee" of history can temporarily update the milestones of the past, increase interest in history, but for real science it is not of serious importance.

Conclusion. Let's be honest, in the conditions when our historical science, unfortunately, cannot fully and professionally satisfy this rapidly growing cognitive interest, a noticeable number of popular books and journalistic articles (especially in the media and especially on various Internet resources) began to appear, in which, sometimes unrecognizably, the real historical process is distorted. In Kazakhstan, in the conditions of the emergence of a vacuum of historical knowledge (respectively, a shortage of specialists who transmit such knowledge), the broadest strata of society are now writing on historical topics: so to speak, "from lawyers to tractor drivers" ... who instantly became the rulers of the thoughts of that militant, but not very educated part of society, who single-handedly claim the Golden Horde heritage.

It comes to the point that the question of the Kazakh origin of Jochi (Zhoshy) is seriously discussed and that he allegedly bore the title of Khan during the life of Genghis Khan! In such circumstances, it is not yet necessary to talk about a qualitative rethinking and the place in the history of Kazakhstan of such a historical phenomenon as the Golden Horde. Such "experts" of a wide profile and scale, and do not realize that new historical knowledge is literally extracted no less hard everyday research work than the work of the same simple miner, a qualified engineer of a large industrial enterprise or an investigator of law enforcement agencies. The information obtained (if indeed there is knowledge behind it, and not speculative sensations), before being presented to a not very knowledgeable audience, should be thoroughly tested, considered through the prism of alternative points of view, and finally pass through the crucible of scientific

criticism of colleagues. Otherwise, we will get simulacra that will be very difficult to explain later.

REFERENCES

1. Постановление ЦК ВКП(б) «О состоянии и мерах улучшения массово-политической и идеологической работы в Татарской партийной организации». 9 августа 1944 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Изд. 9-е, доп. и испр. Т. 7. М.: Политиздат, 1985. – С.513-520.
2. Докладная записка Управления пропаганды ЦК ВКП(б) секретарю ЦК ВКП(б) Г.М. Маленкову об идеологической и пропагандистской работе Казахской партийной организации // [Электронный режим доступа] http://islamperspectives.org/rpi/items/show/16186?fbclid=IwAR3C-5TUT_LFvOO1wzsOXIOb4Uj_WohBFbAwsnx_NQectxPcQGTwr3Gm_Q
3. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 478 с.
4. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. Саранск: Мордовское книжное издательство, 1960. – 279 с.
5. Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков: (Извлечения из перс. и тюрк. сочинений) / Сост. С. К. Ибрагимов, Н. Н. Мингулов, К. А. Пищулина, В. П. Юдин. Алма-Ата: Наука КазССР, 1969. – 651 с.
6. Hammer-Purgstall J. Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak: das ist der Mongolen in Russland. Pesth: Hartleben, 1840. – 683 s.
7. История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. 3-е изд.; переработ. Алматы, 2011. – 670 с.
8. История Казахской ССР: С древнейших времен до наших дней. В 5-ти томах. Т. II. Алма-Ата: Наука КазССР, 1979. – 423 с.
9. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 2. Алматы: «Атамұра», 1997. – 624 с.
10. Юдин В.П. Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая... // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XV-XVIII вв. Алма-Ата: Наука, 1983. – С.106-165.

Аннотация. Моңғол империясындағы Шыңғыс хан мен оның мұрагерлерінің тарихы салыстырмалы түрде ұзақ зерттеліп, әлемдік тарихнамада жақсы көрініс тапқан. Егер біз XIX ғасырдың басы-XX ғасырдың басын алсақ, онда В. В. Григорьев, Г. С. Саблуков, И. Н. Березин, А. К. Марков, Н. И. Веселовский, В. В. Бартольд және басқа да танымал ғалымдар Алтын Орданы зерттеуде айтарлықтай жетістіктерге жетті. Бұл топқа Ш. Уәлихановты да жатқызуға болады. Тақырып бойынша В. Г. Тизенгаузеннің ғылыми шығармашылық мұрасы ерекше орын алады. Алтын Орда тарихы бойынша әйгілі екі томдық материалдар жинағының авторы болып табылады. Шын мәнінде, бұл жұмыстар Жошы империясына қатысты ғылыми түсініктің негізін қалады. Көріп отырғаныңыздай, Алтын Орда тарихнамасы Ресей ғылымында басым бағытқа ие болды.

Кілтті сөздер: Алтын Орда, Едіге, моңғол-татар игасы, Ақ Орда, Орда Ежен.

Аннотация. Начнем, с того, что история Монгольской империи Чингиз-хана и его преемников относительно давно изучается и сравнительно неплохо отражено в мировой историографии. Если брать XIX и начало XX века, то весомых успехов в изучении Золотой Орды имеет русское востоковедение в лице таких маститых ученых как В. В.

Григорьев, Г.С. Саблуков, И.Н. Березин, А.К. Марков, Н.И. Веселовский, В.В. Бартольд и ряд других. К этой плеяде можно отнести и Ш. Уалиханова. Особое место по этой теме занимает научное творчество и наследие В.Г. Тизенгаузена, автора знаменитого двухтомного сборника материалов по истории Золотой Орды (СМИЗО). Собственно эти работы и заложили основы научного осмысления Джучидской империи. Как видно, золотоордынская историография была приоритетным направлением в российской науке.

Ключевые слова: Золотая Орда, Идеге, монголо-татарского ига, Ак-Орда, Орда-Ичен.

XVII ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ МОНҒОЛ ДЕРЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАНДАРЫ

Ж.М.САБИТОВ

PhD, Әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар Жоғары мектебінің доценті
Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
zh.sabitov@gmail.com

Аннотация. Қазақ тарихнамасында өзіндік және дербес Монго-листика және шынғыстану дәстүрі қалыптаспаған, олардың бастаулары шынайы тарихизм деңгейінен алыс, осы кезеңді зерттеудің теориялық және әдіснамалық тәсілдері тұжырымдалмаған. Бұл мәселемен тек тәуелсіздік жылдары ғана айналыса бастады. Осындай іздеудің нәтижесінде жаңа монғолтану бойынша монографиялық еңбектер пайда болды. Монғол дәуірі-қазақ халқының тарихындағы маңызды және күрделі дәуірлердің бірі. Бұл кезең XIII ғасырдың 20-жылдарынан (Ақ Орда мемлекетінің құрылған уақыты) 1465-1466 жылдары Қазақ хандығының құрылуына дейінгі аралықты қамтиды. Бұл бүкіл халықтың 2,5 ғасырлық тарихы. Бұл мәселені жариялауда бірауызды пікір мен бір мағыналы интерпретация жоқ. Кейбір тарихшылар Шыңғыс ханның жаулап алу жорықтарына сүйсінсе, енді біреулері жаулап алынған территорияларда құрылған ұлыс жүйесінің салдарының маңыздылығын жоққа шығарды. Демек, сол кезде пайда болған қазақ мемлекетінің көптеген жақтары ашылмай қалды.

Кілтті сөздер: Қазақ хандығы, Жошы, Дешті-Қыпшақ.

Кіріспе. Қазақ хандары және Қазақ хандығы туралы монғол деректеріндегі мәліметтер өте тапшы. Түрлі деректерден небары бірнеше мәлімдеме кездестіруге болады. Мұндай деректер Алтан Тобчи Лувсанданзана, Эрдинийн Тобчи Саган-сэцэн және Шаратуджи. Біз бұл деректердегі қазақ хандары туралы мәліметтерді төменде қарастырамыз. Сага-сэцэнде қазақтың Ахасар-ханы және монғолдық Шыңғыс тұқымы арасындағы жаугершілік туралы тұтас эпизод сақталған¹. Бұл үзіндіні немісі тілінде 1829 жылы Исаак Яков Шмид жариялаған. Төменде біз бұл үзіндінің аудармасын келтіреміз:

1. Эрдинийн Тобчи:

«Осы уақыт өткеннен кейін, Хутугтай Сэцэн Хунтайджидің (Ордосты 1540-1586 жылдары билеген – Ж.С.), екі кіші інісі, Барыс (Барыс, Пантера) жылы туған (1542) 31 жастағы есімі Буяндар Хулачи Багатур, және Жылан жылы туған (1545) 28 жастағы Саин Дара Чинг Багатур Мешін жылы (1572) Тогмакқа (Дешті-Қыпшақтың монғолиа атауы – Ж.С.) екпінмен басып кірді. Шира Мурэн жерінде (Сарысу-Ж.С.) олар Аксар-хаганға бас салып, тонап, адамдарын және малын тартып алған. Сондай-ақ, Чинг Багатур өзі үшін алған Чиоки (Чэугэй) есімді Хаганның әйелі де тұтқындар арасында болды. Осыдан кейін олар кері шегінді, бірақ жүз мың әскерден құралған еркектерді бастап Аксар Хаган олардың соңына түсіп, оларды Нитсюгюн Хасулук жерінде қуып жетіп, осы жерде шайқас басталды. (1546) жылқы жылы туған жиырма сегіз жастағы Чинг Багатур, Сэцэна Хунтайджидің (1556) шаян жылы туған жиырма жеті жастағы үлкен ұлы Борсай Дайчинг, он жеті жасар Ольдшей Ильдучи, бұл үшеуі өздерінікін басқарып, жаудың оң қанатымен қақтығысып, тойтарыс беріп және оны бейберекетсіздікке әкелді. Хулачи Багатур жаудың орталығына басып кіріп, осы кезде ол басқа атқа секіремін дегенде, оның атына оқ тиіп мерт болды, ал оның тізесіне найза қадалып, құлап, артындағылар оның үстінен аттан өтір жатты. Чинг Багатур ағасын құтқару үшін аттан секіріп түскенде, ол да сол жағдайға душар болды. Борсай Дайчинг,

Бухастың ұлы Төрәбай Багатур және Характанның ұлы Тодадаха Тайджи де өз аттарынан айрылды, және семсермен шайқасу арқылы өздеріне жол ашты. Ольдшей Ильдучи аты атылды және басынан аяғына дейін қаруланған ол, әлдебір Абагай Килукен оны танып, ерттелген атты көмекке әкеліп және ол артынан секіріп мінгенше, ол жаяу жүріп қорғануға мәжбүр болды. Бұл ат та өлтірілді, оған қайтадан жаяу жүріп шайқасуға тура келді. Осы қоян қолтық шайқаста ол Характаннан Саин Хайнук есімді оққазарды кездестіріп, сол сәтте ол өз атын Ольдшей Ильдучиге берді. Ол атқа отырған соң, аттың тізгінен сәл ұстап тұрып, Саин Хайнукке өзінің артынан атқа мінуді бұйырды, алайда, Саин Хайнук қарсылық танытты: «Әлде менің Базар есімді ұлым жоқ па? Мен оны сенің қамқорлығыңа беріп, өзімнен кейін сенен асқан лайық ешкімді көрмеймін»-деп айтып, қоян қолтық шайқасқа кіріп кетті де, шайқаста қаза болды. Алайда, Ольдшей Ильдучи Саин Хайнуктың атымен шайқасты әзер жарып өтіп, қашып құтылды. Өзінің ағаларының өлімі үшін кегін қайтару мақсатымен Сэцэн Хунтайджи (1573) тауық жылы 34 жаста өзінің тамаша жұбайынан туған төрт ұлының және Бес Кегелі деп аталатын өзінің бес әскербасының және қарауылмен қоршалған, таңдаулы 700 жауынгердің қолдауымен қасиетті жорық жасады. Әскер Хаслук жеріне жеткенде оған Тогмактан 100 000 әскер басындағы Аксар-хаган кездесті. Ессен Дайбо тауының басында шайқас болып өтті. Осыған дейін Сэцэн Хунтайджи келесідей бұйрық берген: «Менен бұрын ешкім шабуылды бастаушы болмасын! Мен өзім әскерді басқарамын және оны жауға қарсы апармын». Осыдан кейін ол өзіне алтындатылған түйе терісінен сауыт киіп, Боро Хутсайын Сайын Агола Сарбай есімді сары атына салт мініп, әскер басына тұрып, жауға тарпа бас салды. Жаудың қасынан және сақалынан от шықса да, және қарсылас екі қара жылқының тұяғынан оттың жалыны шықса да, ол жау қатарының ішінен тесіп өтіп, ту сыртынан шабуыл жасады. Ол Чинг Багатурдың сауытын танып, оны тартып алды, сондай-ақ, ол үш сұлтанды, Аксардың ұлдарын ұстап алып, тірідей оларды тұтқынға жіберді» [1, 213-217].

Бұрын бұл үзіндіге зерттеушілер назар аударған. Айталық, Н.А.Аристов жазды:

«1572 жылы ағалы-інілі Сэцэн Буяндар мен Саиндар Токмакка (Тогмак) соғыспен барған; Шира-муранде (Сары-су болар) олар Аскар хаганды кездестіріп, оның көп адамын және малын тартып алды, бірақ кері қайтар жолда монгол батырларына Аскар хаган 100 мың адамымен Ницзюгюн Хасулуктің басында шабуылдады; монгол әскері жойылды және бірнеше адам әрең дегенде қашып құтылды. Келесі 1573 жылы Сэцэн хунтайджи ағаларының өлімі үшін кегін қайтаруға өзі Токмакка барып, Хаслук еліне жеткенде, Аскар хаган оны жүз мың әскерімен қарсы алып, Эссен Дайбо (?) басындағы шайқаста монғолдар жеңіске жеткен көрінеді, себебі Сэцэн үш сұлтанды, Аскардың ұлдарын тұтқынға алып, оларды өзімен бірге әкетті. Кері қайтар жолда 1574 жылы Баян-Багатурдың төрт ойратпен соғысқанын біліп» [6, 402]. Одар әрі А.Н.Аристов жазады: «Осыдан шығатын қорытынды, Санан Сэцэннің Томагы тек Жошы ұлысын ғана емес, сондай-ақ, Шағатай ұлысын да қамтиды, ендеше, Моноғолиядан батысқа қарай барлық түркі тайпалары, яғни XVI ғасырдағы Токмақ деп олар қазақ ордасын атаған. 1562-1572 жылдары қазақ патшасы болған Хак-Назар-хан: ендеше монгол тарихшысы оны Аскар-хаган деп атаған болу керек. Алайда, Аскар деп монғолдар Хак-Назардың немерелес ағасы Тугум-ханды атауы мүмкін емес, себебі, XVII ғасырда жазылған «Жылнамалар жинағы» авторының пікірі бойынша, Тогум-хан Жәнібектің ұлы Ядиктің ұлы, Джағата шекарасында бүкіл руымен, барлығы 37 сұлтанмен қаза болды. Сол автор бойынша, Тогум-хан руы тоғыз-сары деп аталды. Мүмкін емес емес, Тоғым-ханның лақап аты Аксары болған болар, солтүстік-шығыс қазақ руларының ханы болған және Шағатай ұлысының шекарасында ұлдарымен және туысқандарымен бірге Сэцэнмен шайқаста қаза болған. Санан Сэцэн аңыздарында айтылған тәңіректер ішінен әсіресе Хаслукті анықтау тартымды болар еді. Кері қайтар жолда Сэцэн Баркуль арқылы жүрді

дегеннен, Хаслуктің Тяньшаннан біршама солтүстікке қарай деп болжауға болады, ал Сэцэннің Баркульден ойраттарға жорығы, бәлкім монгол Алтайына шығар, ендеше, Хаслук Алтайдан батысқа қарай жатыр деп ойлауға негіз болады. Хаслук төңірегі келесі монгол жазба ескерткішінде, әсіресе Зая-пандита биографиясында айтылған. Мұнда 1643 жылдың қысын Зая-пандита Кондалан-Убаши көшіп-қонған Хасулукте өткізген, ал 1644 жылдың жазында ол Очиртуде болды, ал сосын Дархан-Дорчжи оны Ертісте орналасқан гибадатханаға шақырды, 1645 жылы торгоуыттарға аттанды. Бәлкім, бұл Хасулук Нұра өзенінің жоғарғы бойындағы Қазылық тауы болар [6, 403].

Біз бұл жерде Аксар-ханды Тоғым-ханмен теңдестірген А.Н.Аристовпен келіспейміз. Біздің пікірімізше, бұл хан (Аксар-хан) Хак-Назар-хан.

Келесі зерттеуші Ю. Лыткиннің жазғаны:

«1574 жылы ордостық Буян Батур хун тайчжи кіші інілерімен бірге ойраттарға соғыспен барды, ордостық хутукту Сецен хун тайчжи бұл кезде токмак ханы Аксарға қарсы жорықтан оралып келе жатып, Баркюлде өз олжасын қалдырып кеткенін естіді де, ол да ойраттарға қарсы барды» [2, 407].

Одан әрі ол 78-ші ескертпеде атап өтті:

«Ордостық Хутуктай Сэцэн хун тайчжи токмактық Аксар ханға қарсы жорық бастаған 1573 жылдан бастап Хаслук мәлім. Орыс мәліметтері бойынша, Хаслук немесе Каслик 1614 жылдан бастап мәлім. Фишердің «Сібір Тарихында» 418 және 419 беттерінен оқимыз: «Әлдебір тайшыға жіберілген кейбір Тобыл козактары оралғаннан кейін Каслик төңірегінде 100000 әскерге дейін көп қалмақ тайшылары жиналды, бірақ өз ниеттерін жасырып, бірақ бұл жай қауесет деп хабарлап, бәрінің үрейін алды». Хаслук жерін, яғни төңірегін анықтау тарих үшін маңызды, мен оны Риттердің "Землеведения Азии" еңбегінің екінші томынан да, өзінде бар карталардан да таба алмады...» [2].

Өкінішке орай, Қазақстандық тарихнамада бұл үзіндіге назар аударылған жоқ. Бұл деректегі Аксар, біздің пікірімізше, (бұрын мұндай пікірді монгол тарихшысы Natsagdorj Tsongol Battsengel, мына сайтта www.eurasica.ru [5]), - Хак-Назар болған.

2. Шара Туджи.

Шара Туджиде келесідей мәліметтер бар:

«Шыңғыс-ханның үлкен ұлы Жошының ұрпағы мынадай болды: Тәукэ-хан, оның ұлы Сұлтан-хан, оның ұлы Багатур-хан, оның ұлы Джанхир-хан, оның ұлы Хасак-хан. Жошы Токмакта патшалық етті. Анхасар, Хасалбиш, Тарбиш, Шихэн, Улан-Махиш, Тугус, Мангус — бұл Жошы ұлысы» [3, 422].

Бұл жерде, әрине, Хасак хан- жеке есім емес, қазақ лауызымы, Шара Туджи авторына есімі әлі белгісіз болған хан. Бұл жерде Тәукэ-хан деп есімі Тәуке-хан есімі жазуы бойынша айырмашылығы жоқ Тәуекел-ханды (1583-1598) түсінген жөн. Хасак-хан деп Жәңгір-ханның ұлы (болжаммен Тәуке-ханды) түсінген жөн.

3. Алтан Тобчи

Алтан тобчиде келесідей мәліметтер берілген:

«Жошы билеушінің ұлдары болған Ордан, Бату, Бэркэ, Тангут, Чобай, Хонхочар, Бэркэчэр. Оның Холагай есімді бір қызы да болды» [4, 243]. Екі жол тастап және қысқаша өлеңнен кейін Алтан Тобчиде жазылды:

«Августық билеп-төстеушінің үлкен ұлы Жошы билеп-төстеушінің ұрпағы қытшақтар [елін] және Тогмоқты иеленді: Агасар-хан, Тарбис-хан, Шибан, Искэр, Туху, Сангхудо, — олардың [барлығы] сол [жерлерде] орналасқан қалаларды басқарып, иеленді» [4, 243]. Осыдан кейін Шағатайдың балалары тізіліп аталған [4, 244].

В. Хэйссиг өзінің 1959 жылғы монографиясында былай болжайды: Агасар-хан — бұл Беркечар, Тарбис-хан — Тангут, Искэр — Шингкур, Туху — Туга-Тимур, Сангхудо — Шингкум [4, 374]. Сонымен, Жошы балаларының тізімі Алтан тобчидің екі түрлі

үзіндісінде айтылған. Біздің пікірімізше, екінші тізімдегі «Жошы балалары» ондай емес. Екінші тізімде, біздің пікірімізше, Шығыс Дешті-Қыпшақты билеген Жошы ұрпағын атап шыққан.

Алтан тобчидегі және Шара туджидегі Жошы ұрпағын салыстыру арқылы, біз олардың бір деректен шыққанын көреміз. Төменде біз Жошының бұл ұрпағын қазақта танымал Жошы ұрпағымен теңдестірілген өз нұсқамызды ұсынамыз.

Эрдинийн Тобчи	Алтан тобчи	Шара туджи	Ж.М. Сабитовтің теңдестіру нұсқасы
Ақсар-хаган, 1572-1573 жылдардағы оқиға бойынша танымал	Агасар-хан	Анхасар	Ақназар-хан (Хак-Назар)
Белгісіз	Белгісіз	Хасалбиш	Суламиш-хан, Тахир-ханның ұлы немесе Бұйдаш-ханның ұлы
Белгісіз	Тарбис-хан	Тарбиш	Тахир-хан
Белгісіз	Шибан	Шихэн	Шығай-хан
Белгісіз	Искэр	Белгісіз	
Белгісіз	Белгісіз	Улан-Махиш	Мамаш, Қасым-ханның ұлы
Белгісіз	Туху	Тугус	Тәуекел немесе Тоғым-хан
Белгісіз	Сангхуд	Мангус	Манғытай, Хак-Назар-ханның ұлы

Әрине, Жошы ұрпағының есімдерін қайта жазу барысында кейбір қателер жіберілді (*lapsus calami*) және кейбір Жошылықтардың есімдері қатты өзгерді. Айталық, Сангхуд, біздің пікірімізше, Мангуд немесе Мангус (Шара туджидегі сияқты) есімдерінің бұрмаланған түрі, ал бұл өз тарапынан (Хак-Назар-ханның ұлы) Манғытай есіміне өте ұқсас.

Бұл деректер XVII ғасырдың екінші жартысында жазылғанын білетіндіктен, Алтан тобчидегі және Шара туджидегі Жошы ұрпағы туралы (қазақтың Шыңғыс тұқымы да) бұл мәліметтер XVI ғасырдың екінші жартысындағы бір дерекке шығатынын болжауымызға болады. Сонымен, XVII ғасырдың екінші жартысындағы үш монғол дерегінде түрлі нұсқада (Ақсар, Агасар, Анхасар) айтылған ең танымал қазақ ханы Хак-Назар болған. Бұл есімді Беркечар есімімен теңдестірудің, біздің пікірімізше, еш негізі жоқ. Алдағы уақытта монғол деректерінде Қазақ хандары және Қазақ хандығы туралы көбірек мәліметтердің табылуы толығымен мүмкін.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Geschichte der Ost-Mongolen und ihres Fürstenhauses, verfasst von Ssanang Ssetsen Chungtaidschi der Ordus; aus dem Mongolischen übersetzt und mit dem Originaltexte, nebst Anmerkungen, Erläuterungen und Citaten aus andern unedirten Originalwerken herausgegeben, St. Petersburg, Leipzig 1829
http://books.google.at/books?id=C2oiAQAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
2. Лыткин Ю. Материалы для истории ойратов//Лунный свет. Калмыцкие историко-литературные памятники. Элиста. Калмыцкое книжное издательство. 2003.

целые 2,5 века истории народа. Нет единого мнения и однозначной трактовки в освещении данной проблемы. Часть историков восторгалась завоевательными походами Чингиз-хана, другая отрицала значимость последствий улусной системы, созданной на завоеванных территориях. Поэтому многие стороны Казахского государства, появившегося в то время, оставались нераскрытыми.

Ключевые слова: Казахское ханство, Джучи, Дешт-и-Кипчак.

ӘЛЕМ ТАРИХЫНДАҒЫ «АЛТЫН ОРДА» АТАУЫНЫҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ

А.С. САКТАГАН

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Тарих факультетінің 1 курс докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
aisaule_10@mail.ru

Аннотация. Мақала тарихи әдебиеттердегі мәліметтер негізінде Еуразия даласының тағдырында елеулі орын алған «Алтын Орда» мемлекетінің атауына қатысты ғылыми тұрғыдан түсініктеме беруге арналған. Тарихи шығармаларда кездесетін ортағасырлық Алтын Орда мемлекеті түрлі атаулармен аталып келді. Мақалада «Алтын Орда» атауының бірнеше ғылыми негізді нұсқалары келтірілді. Соңғы жылдары ортағасырлық мемлекет тарихына деген қызығушылықтың артуымен Қазақстан тарихында рөлі нақтыланып, ғылыми әдебиеттер топтамасының көбеюіне алып келді. Ғылыми айналымдағы жаңа мәліметтер әлем тарихындағы «Алтын Орда» атауының шығу тарихымен таныстырады.

Кілтті сөздер: Алтын Орда, Жошы, моңғол, Киев Русі, Көк Орда, Ақ Орда.

Кіріспе. Тарих беттерінде «Алтын Орда» деп ұзақ уақыт бойы XIII-XV ғасырларда Төменгі Еділ аймағын қоныстанған мемлекет ретінде есептелінді. Алтын Орда мемлекеті әлемдік геосаясат және өркениет тарихында маңызды орын алады. Ортағасырлық Жошы Ұлысы Еуразия даласын мекен еткен халықтардың тағдырына ерекше әсерін тигізді. Мақаланың мақсаты - тарих дерек көздерінде кездесетін «Алтын Орда» терминіне қатысты қалыптасқан анықтамаларға тарихи талдау жүргізу болып табылады. Ортағасыр тарихын зерттеуші ғалымдар Алтын Орда мемлекетінің шығу тарихы, экономикалық, әлеуметтік және мәдени аспектілеріне назар аудармауымен шектелді.

Негізінен, Алтын Орданың тарихы өткен кезеңнің ғана емес, заманауи тарихнамадағы пікірталас тудыратын жұмыстардың бірі болып табылады. Аталған тақырып аясында кеңестік, отандық және шетелдік тарихнамада ғылыми еңбектер жарияланды. Соның ішінде, ортағасырдағы Шығыс елдерінің тарихи мәселелерін зерттеуде В.В.Бартольдтың жұмыстары маңызды. Оның еңбектері (Бартольд В.В. 1977) басқа шығыстанушы ғалымдардың жұмыстарынан дерек көздерінің көптігімен ерекшеленеді. Сонымен қатар, татар ғалымы Шигабутдина Марджанидың жұмыстарында Алтын Орда тарихына қатысты мәліметтер жинақталған (История Татар. С древнейших времен. Т.3. 2009). Осылайша, татар зерттеу қоғамында Ш.Марджани еңбектері жоғары бағаланады. Татар ғалымы Ш.Марджанидың зерттеу жұмыстарында Жошы Ұлысындағы хандар билігіне сипаттама беріп, түпнұсқалы деректермен жұмыс жасады. Кеңестік кезеңде осы тақырып аясында М.Вяткин, Б.Д.Греков, А.Ю. Якубовский (Греков Б.Д., Якубовский А.Ю.1941), Ф.В.Баллод (Ф.В. Баллод. 1923), А.Н.Насонов (А.Н. Насонов, 1940), Г.В.Вернадский (Вернадский Г.В., 1939) және т.б. ғалымдардың зерттеу жұмыстарының тарихи маңызы жоғары. Соның ішінде, Б.Д.Греков пен А.Ю.Якубовский (Греков Б.Д., Якубовский А.Ю., 1941) түрлі деректік базаны қолдана отырып, Жошы Ұлысының саяси тарихына қорытындылар жасады. Авторлардың келтірілген ғылыми қорытындылары Төменгі Еділ және Арал өңірлерінде жүргізілген археологиялық қазба нәтижесіне негізделіп жазылды. Соңғы 30 жылда ғылыми айналымда бұл тақырып өзінің өзектілігін жоғалтпады. Ресей елінің ғалымдары Алтын Орда тақырыбында ғылыми еңбектер жариялап келеді. Мәселен, П.Н.Савицкий (Савицкий П.Н., 1993), В.Егоров (Егоров В., 1990), В.Трепавлов (Трепавлов В.В, 1993), В.В.Похлебкин (Похлебкин В. В.,

2000) және т.б. Сонымен қатар, татар зерттеушілерінің арасында Алтын Орда тақырыбымен айналысатын ғалымдар жеткілікті. Мысалы, М.Усманов (Усманов М., 2000), Р.Хакимов, И.Миргалеев (Миргалеев И., 2003) және т.б. Отандық тарихнамада да «Алтын Орда» тақырыбына қатысты зерттеу жұмыстары жүргізіліп келеді. Мысалы, А.Кушкумбаев (Кушкумбаев А.К. 2019), А.Муминов (Муминов А.К., 2014), Ж.Сабитов (Сабитов Ж. М., Кушкумбаев А. К. 2013) және т.б. Шетелдік тарихнамада бұл кезеңмен айналысатын зерттеушілер аз емес. Мысал ретінде, Т.Олсен (Allsen Th. 1987), А.Хазанов (Khazanov A., 1980), М. Кафалы (Kafali M.,1977), П. Голден (Peter V. Golden, 2006), И.Кемалоглу (Камалов, 2016), Ю. Шамильоглу (Шамильоглу Ю., 2019) және т.б. Ғылыми әдебиеттерде зерттеушілердің қолданатын араб және парсы қолжазбаларынан Алтын Орда тарихына қатысты мәліметтер кездеседі. Дегенмен, араб, қытай, орыс және батыс жылнамаларында Алтын Орда тарихына қатысты бұрыс көзқарастарды да кездестіруге болады. Осы уақытқа дейін белгілі тарихи еңбектерде Ұлық Ұлыс мемлекетін жаулап алушы мемлекет есебінде сипаттап келді. Алайда, Алтын Орда мемлекетіне саяхат жасаған ортағасырлық саяхатшылардың жұмыстарында әлемдік державалардың ішінде мықты мемлекет есебінде сипатталады.

Талқылау. Тарихи деректерге сүйенсек, Алтын Орданы құрушы ретінде Жошының ұлы, әрі мирасқоры ретінде Батудың болғаны белгілі. Бату ханның билігі кезінде Жошы Ұлысының территориясы нақтыланып, басқа Шыңғыс хан ұрпақтарының ұлыстарына қарағанда мықты, әрі танымал болды. Орталық моңғол империясынан дипломатиялық, экономикалық тұрғыдан тәуелсіздікке ие болды. Қазіргі таңда, тарихи ортада танымал төрт синонимді атаулар қолданып келеді: Алтын Орда, Жошы Ұлысы, Дешті Қыпшақ. Сондай-ақ, сирек кездесетін атаулардың бірі «Ұлы Татария» терминін бұл қатарға қосуға болады. Аталған атаулар өзара бір-бірімен тарихи байланысы бар, ғылыми негізде маңызды болып табылады. Жошы Ұлысы мен Дешті Қыпшақ атауының қолдануына ең алдымен географиялық тұстары, содан кейін саяси және династиялық мәні әсерін тигізді. Сондай-ақ, бұл атаулардың қолдануына Жошы Ұлысының құрылу кезінде Дешті Қыпшақ даласының құрамына кіруі де әсер етті. М.Вяткинның «Очерки по истории Казахской ССР» еңбегінде келтірілген мәліметтерге сүйенсек, Жошы хан кейбір елді мекендерге номиналды түрде иелік етті, шындығына келгенде аталған жерлерді жаулап алуға міндетті болды (Вяткин М. 1940). Қыпшақ даласына көшіп келген моңғолдардың саны соншалықты көп болмағаны мәлім. Себебі, көпшілігі Моңғолия жерінде қалды. Осыған сәйкес, түрік тарихшысы Ильяс Кемалоглу ортағасырлық араб тарихшысы аль-Омаридың дерегіне сүйене отырып, келесідей мәлімет келтірді: «Аталған мемлекеттің территориясы (Алтын Орда) кезінде қыпшақ даласының отаны болып есептелінді. Кейінгі уақытта татарлардың жаулап алуымен, қыпшақтар оларға бағынышты болды. Осылайша, татарлар толықтай қыпшақталынып кетуіне әкелді» (Ильяс Камалов, 2016). Парсы деректерінде де «Дешті Қыпшақ» терминін қолданғанын ортағасырлық деректер дәлелдейді.

Шоқан Уәлиханов «Алтын Орда» атауына қатысты біршама тарихи маңызды пікірлер айтқан болатын. Автордың пікірінше, «...барлық деректерде Алтын Орда Ұлық Ұлыс (Великий улус) деп аталады, түрік деректері мен халық ауыз әдебиетінде бүтін мемлекеттің бір бөлшегі ретінде саналып, «орда» термині сол кезеңде ешқашан қолданылмады» (Юдин В.П. 1983).

Сонымен қатар, көпшілік жағдайда, мемлекеттің атауын билік етуші беделді ханның атымен байланыстыру дәстүрі кең таралды. Мәселен, «Ұлы татар ханы, Берке», «татар ханы, Тоқтамыс». Кей жағдайларда географиялық мекеніне байланысты атауға толықтырулар жасап отырды, мысалы: «Солтүстік елдің иесі, Өзбек», «Сарай және қыпшақ даласының иесі, хан Тоқтамыс», «Дешті Қыпшақ ханы Тоқтамыс». Сондай-ақ, мұндай тәртіп ханның билік ету дәуірімен ғана шектелмей, ғасырлар бойы өзінің

жалғасын тапты (Егоров В.Л. 1990).

Ортағасырдағы қыпшақ даласына шетелдік саяхатшылар көп жорық жасап отырды. Өздерінің жұмыстарында жолыққан елді мекендерді өздігінше атау дәстүрі кең таралғаны мәлім. Солардың ішінде, Алтын Орда жеріне саяхаттап келген еуропалық саяхатшылар П.Карпини пен Г.Рубрук қыпшақ даласын атауға тән ескі терминдерді қолданғаны белгілі. Мәселен, «коман елі» немесе «Комания», сондай-ақ, жалпылама түрде «татар империясы» деген терминдерін қолданды (Джиованни дель Пано Карпини, 1957). П.Карпини мен Г.Рубруктың жұмыстары бақылауға негізделгендіктен, шетелдік саяхатшылардың жұмыстары субъективті сипат алады. Олардың дерегіне сүйенсек, моңғолдар өздерін татарлар деп атады.

Орыс жылнамаларында алғашқы уақыттарда Алтын Орда мемлекетін этникалық терминмен сипаттау дәстүрі кең өріс алды. Тек XIII ғасырдың соңғы оң жылдығына таман уақыттарда «Орда» термині бекітіліп, Жошы мемлекетінің құлауына дейін қолданыста болған мәлім. Юлай Шамильоглудың монографиясында «Алтын Орда» атауының «Орда ұлысы» атауымен қолданылғаны жайлы жазады (Шамильоглу Ю. 2019). Дегенмен, деректердің аздығына байланысты бұл кезеңмен айналысатын зерттеушілер аталған атауды назарға алмайды.

Сонымен қатар, орыс жылнамаларына тән «Алтын Орда» термині, араб және парсы деректерінде аз кездеседі. П.Савельев «Орда и зарин» терминін Рашид ад дин мен Вассафаның деректерінен «Сыра Орда» сөзін кездестіріп, оларды мағыналық тұсынан байланыстырды. Алайда, Рашид ад дин «Алтын Орда» терминін Жошы Ұлысының құрылуына дейін, Шыңғысханның билігі кезеңіне жатқызады. Бұл деректің дәлдігі ретінде келесідей мәлімет берді: «Шыңғысхан тәжік мекенінен туған жеріне қайтқан шағында Бузур зарин Орданы құруға тапсырды, яғни Ұлы Алтын Орда жері болып табылады» (Савельев П., 1857). Осылайша, бұл терминнің қолдануы парсы деректерінің ерте кездегі нұсқасына жатады. Негізі, келтіріп отырған мәліметтер «Алтын Орда» термині алғашқы уақытта тікелей Шыңғысханға тиесілі Ордаға қолданылып, кейін оның өлімінен кейін Жошы Ұлысына тиесілі атау ретінде қалыптасып кетті деген пікірге итермелейді. «Ұлы Алтын Орда» терминінің таралуына Цзинь империясындағы Алтан ханның атымен пайдаланысты болуы да мүмкін деген болжамды Греков пен Якубовский сынды авторлар келтірді (Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. 1950).

Ал, енді «Алтын Орда» атауының шығу тарихына келетін болсақ, бұл терминнің танымалдыққа ие болған мерзімі Бату ханның құрған мемлекетінің құлаған шағымен сәйкес келеді. Аталған термин алғаш рет XVI ғасырдың екінші жартысында жазылған «Қазан жылнамасында» «Златая Орда» деп қолданыла бастады. «Казанская история» еңбегінің авторы осындай мәліметке ие болуына кезінде қазан татарларының Орданың құрамында болуы әсерін тигізді (История татар с древнейших времен. Том 3., 2009). Негізінен, бұл атаудың шығуы саяхатшылардың келтірілген мәліметтерімен байланысты болды. XIV ғасырдағы танымал саяхатшы Ибн Баттута хан сарайына келесідей анықтама береді: «Өзбек хан үлкен алтынмен қапталған ерекше безендірілген шатырда тұрады. Шатыр ағаш бұтақтары және алтын жапырақтарынан құралған. Оның ортасында асыл тастармен, аяғы күміспен қапталған хан тағы орналасқан» (Мухамадиев А.Г., 1983). Бұл сипаттамалар кейінгі зерттеушілердің Алтын Орда мемлекетін «алтын» терминімен байланыстырып, жақсы, жарқын сөздеріне синонимдес есебінде қолданылғаны белгілі.

Ортағасырда пайда болған жергілікті халықтың арасында танымалдыққа ие болған Едіге эпосында «Алтын Орда» терминін қолдану байқалады (Идегей: татарский народный эпос, 1990).

Там где стольный Сарай стоял,

Там, где вольный Идиль бежал,

Там, где город Булгар блистал,
Там, где текла Яика вода,
Там, где была Золотая Орда,
Там, где жили кыпчак и булгар, —
Ханствовал над страной татар
Хан по имени Токтамыш.

Сонымен қатар, Алтын Орданың территориялық мекеніне байланысты Ақ Орда және Көк Орда атауларын қолданғаны белгілі. П.Карпинидың деректеріне сүйенсек, ұлы ханды таңдау іс-шарасы 4 күндік мерзімге созылды. Алғашқы күні барлық қауым мүшелері ақ киім киінді. Бұл күні ұйымдастырылған құрылтай Жошы ұлысының құрылуына байланысты болды. Осылайша, «Ақ Орда» атауының шығуы тарихы маңызды оқиғамен байланыстырады (Путешествия в восточные страны Платона Карпини и Рубрика, 1957).

Орыс жылнамаларында, Жошының өлімінен кейін оның ұлдары Бату мен Орда ұзақ уақыт бойы хан тағының иесін анықтай алмай келді. Осы мәселені шешу үшін, Шыңғысханның ақылына жүгінді. Тарихи деректерде: «Шыңғысхан Бату үшін «Алтын босағалы ақ шатыр» құрды, ал Орда үшін «күміс босағалы Көк Орда» құрды. Осылайша, Шығыс Дешті Қыпшақ Орда Еженнің иелігінде болды, ал Батыс Дешті Қыпшақ Бату ханның еншілігіне енді (Егоров В.Л., 1985).

Негізінен, Жошы Ұлысының екі бөлікке бөлу, оны түспен байланыстыру тәртібі кейінгі зерттеушілерде қате пікірдің қалыптасуына әкелді (Греков Б.Д., 1950). Кей деректерде зерттеушілер шығыс хандық – Ақ Орда, ал батыс – Көк Орда деп есептейді. Дегенмен, түрік тарихшысы Ильяс Кемелоглу бұл пікірдің қате деп есептейді. Орыс жылнамаларында келтірілген деректерінде батыс бөлігі Үлкен Орда, ал шығыс бөлігі Көк Орда деп саналды. Аталған деректердің пайда болуына түстердің мағынасына да мән берді. Белгілі болғандай, көк түс «батыстың түсі» болып табылады.

Көк Орда орыс жылнамаларында бірнеше рет кездесіп жатады, территориялық жағынан Алтын Ордан батысқа қарай Жайыққа жақын жерге орналасты. Алайда, орыс жылнамаларында Ақ Орда термині бірде-бір рет кездеспейді. Оның орнына Ұлық Ұлыс (Алтын Орда) кезеңінде Токтамыстың билігі жылдары қосымша ретінде «Ягайло» орыс тіліне аударылғанда «Ақ Орда» деп қолданып келді. Отандық зерттеушілердің еңбектерінде Ұлық Ұлыстың қате аударылғаны туралы қорытындыға келді (Мингулов, Пишулина 1997). т

Алтын Орда қытай деректерінде «Цзинь чжан го» деген атпен белгілі. Бұл жерде «орда» термині қолданылмайды, кейін қидан тарихын жазуда император орталығы деген мағынада «Ляо ши» деп қолдана бастады. Осылайша, алғаш рет қидан жылнамаларында қолдана бастауының арқасында «Нэйгу валудо» деген атпен «Алтын орда» атауы кездесе бастайды (Кычанов Е.И. 2001).

Алғаш рет, еуропалық саяхатшы Вениамин бен-Иона Тудельскийдың кітабында «Тартария» термині қолданылады. Саяхатшының еңбегіндегі мәліметке сүйенсек, «Ұлы Таттария» немесе «Ұлы Тарттария» Азия аумағында орналасқан моңғол империясы (Вениамин бен-Иона Тудельский. 1890-1907). Осы тақырып аясында соңғы уақытта зерттеу жұмыстарын жүргізіп жүрген В.В.Кубарев «Ұлы Таттарияны – Ордалық империя» деп есептейді. Автордың пікірінше, «татар» және «моңғол» сөздері өзара синонимдер болып келеді (Кубарев В.В., 2009).

Осылайша, Алтын Орданың ішкі мемлекеттік құрылымына Шыңғыс ханның моңғол жерінде енгізген әскери ондық бөлінушілікте оң және сол қанат болып бөлінуіне алып келді. Моңғол халқының ескі дәстүрінің арқасында оң қанат Ақ Орда, сол қанат Көк Орда деп аталынды. Негізінен, Егоровтың келтірілген мәліметіне сүйенсек, «Алтын Орда» мен «Жошы Ұлысы» территориялық пен мемлекеттік-құқықтық қатынаста өзара

синоним болып табылмайды (Егоров В.Л. 1990).

«Алтын Орда» өздерін не «Алтын Орда» не «Ақ Орда» деп атау тәртібі қалыптаспағаннан, бұл атауларды кейінгі уақыттары шетелдіктер еңбектерінде қолдана бастады. 1957 жылы жарияланған «История Казахской ССР» еңбегінің 1 томында келтірілген мәліметке сүйенсек, «Ақ Орда» және Көк Орда» тек саяси орталықтарды, яғни хан орталықтарын атау үшін қолданылды (История Казахской ССР. 1957). Сол себепті, соңғы жылдары келтіріп отырған нұсқа бойынша негізгі мемлекетті «Ұлық Ұлыс» деп атады. (Усманов, 1979 с. 189-193). Осылайша, «Алтын Орда» атауы қолдан жасалынып, бұрыс қолданып келгені зерттеу жұмыстарының нәтижесінде анықталынды.

Шетелдік зерттеушілерде Ұлық Ұлыс немесе Жошы Ұлысы деп атаудың орнына «Алтын Орда» терминін қолдануының өзіндік себептері бар болды. Бертольд Шпулер өзінің «Алтын Орда» тақырыбына арналған кітабында, «алтын» сөзсіз, «орда», «орду», «урда» хан орталықтары деген мағынада қолданылады (*Spuler B.* 1989). Сонымен қатар, орыс жылнамаларында кездесетін деректерде, бұл терминнің қолдануы айқындалады. Мәселен, «Князь Александръ ходилъ въ Орду къ царю на поклонъ», «И бысть мятежъ силен въ Орде», «Князь Юрьи прииде изъ Орды», «Князи Рустии пошли въ Орду», «Поеха князь Олександръ в Татары», «зимава въ Татарехъ», «бысть мятеж в Татарехъ».

Жалпы, «Алтын Орда» атауының шығуына қатысты бірқатар зерттеушілердің пікірінше, солардың ішінде А.Г.Богатова (Богатова, 1970), Г.А.Федоров-Давыдов (Федоров-Давыдов Г.А., 1973), отандық тарихнамада Т.И.Султанов (Султанов Т.И., 2001), А.К.Кушқумбаев пен Ж.Сабитовтың (Сабитов Ж. М., Кушқумбаев А. К., 2013) пікірінше ресми түрде моңғол қоғамында «астана», «хан орталығы» есебінде қолданылды. Осылайша, «Орда» атауы хан орталығы есебінде қолданылатын термин. Отандық тарихшылар А.К.Кушқумбаев пен Ж.Сабитов «Едіге жырын» деректік негізге ала отырып, «Ақ Орда» атауы Алтын Орданың хан орталығы есебінде қолданатыны жайлы тұжырымға келді. «Алтын» және «Ақ» терминдері татар нұсқасындағы дастанда бірнеше рет кездеседі. «Едіге жырының» татар және қазақша нұсқаларына тарихи талдау жасай келе «Алтын Орда» мен «Ақ Орда» атаулары синоним ұғымдар болғандықтан, оларды тұтас мағынада қарастыру қажет деген тұжырымға келді. Осыған ұқсас пікірді қазіргі татар қоғамының танымал зерттеушілері де ұстанады (История Татар с древнейших времен. Том 3, 2009).

Сонымен, «Едіге жырында» «Алтын Орда» атауына қатысты негізгі мәліметтер беріледі, көшпенді халық арасында ортағасырлық мемлекеттің нақты атауы жайлы түсінік беруге септігін тигізеді. Бұл атау жоғарыда келтірілген мәліметтер негізінде «Алтын Орда» мемлекетіне тікелей қатысы бар.

П.Н.Савицкий Алтын Орда (Ұлық Ұлыс) мемлекетін ең алдымен еуразиялық держава есебінде қарастырды. Ғалым «еуразия» терминінің астарында Алтын Орда мемлекетіне тиесілі жерді біріктіріп, тарихи-мәдени аумақ ретінде санады. Автордың ғылыми тұжырымдамасы бойынша, XVI ғасырдың соңында Киев Русі өздерін Алтын Орда империясының мирасқоры деп санап, жаңа мемлекеттік дәрежеде тарих сахнасында таныла бастады (Савицкий П.Н. 1921).

Негізінен, XIII-XIV ғғ. әлемге әйгілі Жошы империясының «Алтын Орда» атымен ғылыми ортада Ақ Орда, Көк Орда, Боз Орда қолданылуы әлі күнге дейін даулы мәселелердің бірі болып келеді. Біздің ойымызша, аталған мәселенің басты себебі ең алдымен сирек кездесетін дереккөздермен тікелей байланысты.

Осы тақырыпта біршама зерттеу жүргізген шетелдік маман Эренжен Хара Даван, моңғол шапқыншылықтары тарих беттерінде көрсетілгендей жойқын болмады, моңғолдар ешқашан «варвар», «жабайы» болған емес. Себебі, олай болғанда екі континентте орналасқан алып державаларды қолында ұстап, әлемдік тарихта орын ала алмас еді» деген

пікір ұстанды (Эренжен Хара-Даван.2012).

Ұлық Ұлыс (Алтын Орда) мемлекеті Қазақстан тарихында ерекше орын алады. Аталған мемлекет кезінде қыпшақ тайпаларын өзара бірігіп, Дунайдан Ертіске дейін қоныстанып, тарих сахнасында алғашқы орталықтанған мемлекет деп саналды.

Алтын Орданың тарихы біз үшін Қазақ хандығының алғышарты ретінде маңызды. Ол туралы Қазақ хандығының 550 жылдығын өткізу кезінде мемлекет қайраткерлері мен тарихшылар жан-жақты айтты (Егемен Қазақстан», 2015).

Елбасы Н.Назарбаев айтқандай «Біз кеше ғана пайда болған халық емеспіз. Бұл – ғұндардың да, көк түріктердің де, Алтын Орданың да орталығы болған жер» екенін айғақтағымыз келсе, сол тарихи атауларды бүгінгі тарих бетіне таңбалап отыру керек. Расында, бүгінгі Қазақстан Республикасы – ұлттық-саяси дәстүрі ежелден жалғасып келе жатқан тарихи мекенде тұр. Қазақстанның аумағында ежелгі сақ, ғұн, қаңлы, үйсін, түрік заманынан бастап, Қазақ хандығында мемлекет ісін ұйымдастыру құндылықтары қалыптасты» (Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. 12 апреля 2017 года).

Қорытынды. «Алтын Орда» атауының бірнеше нұсқаларымен таныса келе, келесідей қорытындыға көз жеткізе аламыз. Жоғарыда қарастырылған еңбектерге тарихи тұрғыдан талдау жасай келе, алдағы уақытта Алтын Орда тарихын зерттеуде жаңа парадигма қалыптастыру қажеттігі туындайды. Отандық тарихнамада Алтын Орда тарихына дұрыс баға беретін еңбектер жарияланып келеді.

Терминдер семантикалық өзгеріске ұшырап, шындығына келгенде «орда» сөзі ханның орталығы есебінде қолданылып келді. Алғашқыда бұл сөз түркілік тайпалардан, кейін моңғол дәуірінде қолдануы өз жалғасын тапты. Тарихи деректерге талдау жасай келе, бұл атаудың жергілікті халықта қолданыста болмағаны анықталынды. Сол себепті, кейбір зерттеушілерде «Алтын Орда» атауының қолдануына қатысты қате пікірлер қалыптасып кетті. Оның үстіне, мұндай далалық саяси дәстүрдің тәуелсіз Қазақстанда да қалыптасқаны қызық тарихи шындық болып табылады (Сабитов Ж.М. Кушкумбаев А.К., 2015) Яғни, Нұр-Сұлтан қаласында орналасқан Президент резиденциясының атауына «орда» сөзінің жалғануына назар аударған жөн.

REFERENCES

1. Allsen Th. Mongol Imperialism. The Policies of the Grand Qan Mongke in China, Russia and the Islamic Lands, 1251-1259. London, 1987.
2. Khazanov A. The origin of the Genghis Khan`s State. An Anthropological Approach.- Etnografia polska, 1980.
3. Kafalı M. Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayın no. 2085). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1977. B. 169.
4. Peter B. Golden. The Türk Imperial Tradition in the Pre-Chinggisid Era// Imperial Statecraft: Political Forms and Techniques of Governance in Inner Asia, Sixth-Twentieth Centuries. 2006. P. 23-59.
5. Spuler B. History of the Mongols: Based on Eastern and Western Accounts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries. – Dorset Press. New York, 1989. – P. 25.
6. Бартольд В.В. Соч. Т. I–IX. М., 1963–1977. –246 с.
7. Баллод Ф.В. Старый и Новый Сарай – столицы золотой Орды. Казань, 1923. – 62 с.
8. Богатова Г.А. Золотая Орда // Русская речь. 1970. № 1.
9. Вернадский Г.В. О составе Великой Ясы Чингис хана. С приложением главы о Ясе из истории Джувейни в переводе В.Ф. Минорского. Брюссель, 1939. – С.6-7.

10. Вениамин бен-Иона Тудельский//DVD-R Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона в 86 тт. 1890-1907 года, Книга странствий раби Вениамина.
11. Вяткин М. Очерки по истории Казахской ССР. – М.,1941. – 367с.
12. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда. М., 1941. –478с.
13. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю., Золотая Орда и ее падение. –М.,1950. – 364 с.
14. Джиованни дель Плано Карпини. История Монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны. Перевод А. И. Малеина. М.: Государственное издательство географической литературы, 1957. 324 с. С. 42.
15. Егоров В.Л. 1985 Историческая география Золотой Орды в XIII- XIV вв. М. 1985. – С. 245.
16. Егоров В. Л. Золотая Орда: мифы и реальности. М.: Изд-во «Знание», 1990. С. 7–15.
17. Камалов И. Золотая Орда и Русский улус (татарское влияние на Россию). Казань, 2016. – С. 304.
18. Кубарев В.В., Веды Руси, М., IP Media, Inc. 2009. Ссылка: <http://www.kubarev.ru/ru/content/251.htm>
19. Кушкумбаев А.К. Золотая Орда в истории тюркских народов//Золотая Орда: история, государственность, культурное наследие – Нур-Султан, “Ғылым” баспасы, 2019. – С.71-81.
20. Идегей: татарский народный эпос : пер. с татар. С. Липкина / науч. ред. М. А. Усманов. — Казань : Татар. кн. изд-во, 1990. — 256 с.
21. История Казахской ССР. Т.1. – Алма-Ата, 1957. –481 с.
22. История татар с древнейших времен. Том 3. – о Казань, 2009. – 1112 с.
23. Мухамадиев А.Г. Булгаро-татарская система XII–XVвв. –М.,1983. – С. 42.
24. Миргалеев И.М. Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. Казань, 2003.
25. Муминов А.К. Золотоордынская историография: вклад и потенциал историко-биографической литературы//Золотоордынское обозрение. №1(3). 2014. С. 79-94.
26. Насонов А.Н. Монголы и Русь (История татарской политики на Руси). М.-Л., 1940. – С.10.
27. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. 12 апреля 2017 года.
28. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука, М, 1957.
29. Похлебкин В. В. Татары и Русь. 360 лет отношений Руси с татарскими государствами в XIII-XVI вв. 1238-1598 гг. : (от битвы на Р. Сить до покорения Сибири). М. : междунар. Отношения, 2000. – 189 с.
30. Сабитов Ж. М., Кушкумбаев А. К. Улусная система Золотой Орды в XIII–XIV веках: или вновь к вопросу о локализации Ак-Орды и Кок-Орды в Джучиевом улусе // Золотоордынское обозрение. 2013. № 2. С. 60–72. 12. Сабитов Ж.М. Кушкумбаев А.К. Термины Ак-Орда и Кок-Орда в письменных и устных источниках (к вопросу о семантике терминов)//Научный Татарстан. № 3. 2015. С. 33-42.
31. Савельев П. Екатеринославский клад. ТВО, 1857, ч. III, вып. 2. – с. 354.
32. Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. Алматы, 2001. –с. 273.
33. Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи XIII в. Проблема исторической преемственности. М., 1993. –160 с.
34. Усманов М.А. Термин «ярлык» и вопросы классификации официальных актов ханств Джучиева Улуса // Актовое источниковедение. Сб. статей. М., 1979.

35. Усманов М.А. Золотая Орда: истоки и наследие // Сокровища Золотой Орды. СПб., 2000.
36. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. М., 1973. – С. 180.
37. Эренжен Хара-Даван и его наследие: сборник статей и материалов / Сост. П. Э. Алексеева. Элиста: АУ РК «Издательский Дом «Герел», 2012. – 350 с.
38. Шамильоглу Ю. Ш 19 Племенная политика и социальное устройство в Золотой Орде: монография / Перевод с англ. яз. Ч.И. Хамидовой, Р. Хаутала; отв. ред. И.М. Миргалеев. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. – 260 с.

Information about the author:

Saktağan A. S. Eurasian National University, 1st year doctoral student of the Faculty of History, Nursultan, Kazakhstan aisaule_10@mail.ru

HISTORY OF THE ORIGIN OF THE NAME "GOLDEN HORDE" IN WORLD HISTORY

Annotation. The article is devoted to the scientific commentary on the name of the state "Altyn Orda", which occupied a significant place in the fate of the steppes of Eurasia on the basis of information from historical literature. The medieval state of the Golden Horde, found in historical works, bore various names. The article presents several scientifically based variants of the name "Altyn Orda". In recent years, with the growing interest in the history of the medieval state, the role in the history of Kazakhstan has been concretized, which has led to an increase in the collection of scientific literature. A new collection of data in scientific circulation introduces the history of the origin of the name "Altyn Orda" in world history.

Keywords: Golden Horde, Jochi, Mongolian, Kievan Rus, Kok Horde, AK Horde.

Сведение об авторе:

Сактаган А.С. Евразийский Национальный университет, докторант 1 курса Исторического факультета, Нур-Султан, Казахстан. aisaule_10@mail.ru

ИСТОРИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ НАЗВАНИЙ «ЗОЛОТАЯ ОРДА» В МИРОВОЙ ИСТОРИИ

Аннотация. Статья посвящена научному комментированию названия государства «Золотая Орда», занимавшего значительное место в судьбе степей Евразии на основе сведений исторической литературы. Средневековое государство Золотая Орда, встречающееся в исторических произведениях, носило различные названия. В статье приведены несколько научно обоснованных вариантов названия «Золотая Орда». В последние годы, с возрастанием интереса к истории средневекового государства, роль в истории Казахстана конкретизировалась, что привело к увеличению коллекции научной литературы. Новая коллекция данных в научном обороте знакомит с историей происхождения названия «Золотая Орда» в мировой истории.

Ключевые слова: Золотая Орда, Джучи, монгол, Киевская Русь, Кок Орда, Ак Орда.

РЕЦЕНЗИИ

Воскобойников О.С. Средневековые крупным планом / Олег Воскобойников. – Москва: Эксмо, 2020. – 240 с.

Новая книга известного российского медиевиста, профессора НИУ ВШЭ О.С. Воскобойникова создана на стыке академической исторической науки и научно-популярной литературы. Исследователь ещё раз показал, что даже самые сложные исторические проблемы можно освещать просто и доступно. Остановимся лишь на некоторых сюжетах книги О.С. Воскобойникова.

В первой главе своего труда – «*Кому в Средние века жить хорошо?*» – О.С. Воскобойников отмечает, что будет говорить о десятках поколений европейцев, живших с V по XV вв. «Почему именно европейцы? Потому что наш с вами интерес к Средневековью объясняется тем простым фактом, что все мы, на Востоке и на Западе Европы, – наследники этой великой христианской цивилизации» (с.11). Что особенно важно, историк выступает против искусственного разделения европейского и русского Средневековья: «Нам привычно со школьной скамьи отдельно изучать нашу Древнюю Русь и их, чье-то, но не наше – Средневековье. Это, может, и оправданно, если мы заботимся об образовании ребёнка. Но для мыслящего взрослого человека подобное разделение на наше и чужое так же бессмысленно, как разделение на европейцев и русских, Европу и Россию» (с.11). Вслед за представителями школы «Анналов» историк утверждает, что «история – это про людей» (с.13). По его мнению, «жизнь людей можно и стоит описывать не только как последовательность событий, действий, чувств, мыслей, но и как совокупность тех же чувств, идей и поступков. Мне нужен коллективный портрет» (с.13.). При этом исследователь отмечает, что хронологические границы Средневековья «размыты в том числе и потому, что непросто отделить средневекового человека от не средневекового» (с.13).

Во второй главе книги – «*Семья и родня*» – историк прослеживает эволюцию понятия семьи. Так, если в I в. до н.э. Цицерон называл семейные узы «*seminarium civitatis*» («*основой государства*», «*питомником общины*»), то в XII веке Грациан называет семью «*seminarium caritas*» («*питомником любви*»). О.С. Воскобойников констатирует: «Там, где античный ритор ставит «государство» – *civitas*, средневековый интеллектуал ставит «любовь» – *caritas*. Это не описка. Семья, естественно, не отрицается и не заменяется каким-то иным институтом, но царящая в ней любовь – *caritas* – целью своей имеет произведение потомства» (с.23.). Вместе с тем, по мнению исследователя, в эту эпоху отношения между индивидами и группами строятся не только на кровных узах, но и на основе духовного родства, о чём свидетельствует христианский феномен крестного отцовства: «перед нами не фантазия богословов, а глубинная перестройка основ жизни людей. Если сегодня в Европе связи, соединяющие крестных и крестника, – личное дело каждого, дань местной или семейной традиции, то десять веков назад это непреложная истина» (с.23-24).

О.С. Воскобойников признаёт, что средневековое общество – «общество мужское, маскулинное, в его табели о рангах у женщины, отдельно от мужчины, ранга нет. Королева, овдовев, оказывалась под угрозой, даже если за неё могли постоять братья или сыновья» (с.25). «Однако, – уточняет исследователь, – во-первых, на протяжении всего этого времени можно встретить во всех сферах жизни женщин незаурядных – властных и влиятельных, талантливых и предприимчивых, красноречивых и даже воинственных (речь

не только о Жанне д'Арк). Многие оставили глубокий след в памяти современников и потомков. Во-вторых, семья – это вовсе не только очаг и пеленки. При всей сложности взгляда на семью с точки зрения христианских ценностей и догматов она оставалась важнейшим игроком на шахматной доске, будь то королевский двор или деревня» (с.25). Историк отмечает особую роль института брака в урегулировании средневековых конфликтов: «Одним из традиционных способов прекратить вражду и заключить мир была свадьба: именно для этого часто женили сыновей и выдавали замуж дочерей. Так, зачастую прямо на поле битвы или резки, на не запекшейся крови, возникали союзы между кланами, деревнями, городами, феодальными линиями или целыми странами» (с.25-26.).

Третья глава книги О.С. Воскобойникова – *«Труды и дни»* – посвящена каждодневным практикам, материальным условиям жизни и возникающим из них представлениям средневековых людей о себе и об окружающем мире.

В первую очередь историк обращает внимание на ритм средневековой жизни, на смену времен года, света и темноты, тепла и холода, добрых урожаев и голода, мира и войны (с.45). Огромное влияние имело время Церкви, о чём свидетельствовало распространение в зажиточной среде часословов. «Время церкви, – пишет историк, – накладывалось на ритмы аграрного общества, подчинявшегося естественному ходу времени – посадки, рост, урожай, воспроизводство скота. Крестьянин пребывал в вечной борьбе за выживание семьи и хозяйства. Природа ему и друг, и враг, как и сеньор. Короткими зимними днями мужчины подрезали деревья, вели подготовительные работы на земле, латали, мастерили. Летом вся деревня выходила в нужные недели, особенно важна была солидарность во время сбора урожая. Нетрудно догадаться, что этот ритм оставался неизменным тысячелетиями» (с.45.).

Средневековый мир скорее выживал, чем жил: «Он боролся с окружающей природой, отвоёвывая у неё пространство для жизни: отсюда привычные нам на Западе «берги» (горы или холмы), «дорфы» (деревни), «форды» («броды»), итальянские «виллановы» и французские «вильневы» и «шатонефы» – «новые города», «новые деревни», «новые замки» (с.51). «Боролся сельский мир, – отмечает историк, – и с человеческой опасностью, приходившей извне, от арабов на юге до викингов на севере, и, наконец, с самим собой: сеньор, сельская община, приходской священник – все чего-то ждали. Стремление к полной хозяйственной независимости, замкнутости, автаркии, было очень сильно и, возможно, связано в целом с психологией крестьянина, человека, живущего на своей земле и не нуждающегося в другой. Не умея читать и писать, он периодически умел потребовать от местной власти, церковной или светской, зафиксировать обещание на пергамене, а пергаменную грамоту скрепить вислой печатью» (с.51). Сложность усугублялась тем, что «не только один аббат или граф мог владеть множеством сёл или городов, но и у одного села и одного города могло быть сразу несколько сеньоров» (с.52).

Особое внимание О.С. Воскобойников уделяет технологиям обработки земли (*асимметричный колесный плуг с отвалом и железным сошником а конце, прогресс в упряжи и вообще в использовании тягловой силы, использование удобрений, трехполье по схеме «пар – озимые – яровые» и т.д.*).

«Конечно, – уточняет исследователь, – это развитие шло главным образом количественно, вширь, к тому же скачками и неравномерно во времени и пространстве. Тот же плуг предлагал как преимущества, так и новые сложности. Соху тянули два быка, карруку – восьмерка. Ни у одного среднего хозяйства такой роскоши не было, значит, требовалась как минимум элементарная складчина. А она предполагала относительно крупный коллектив, способный договориться и между собой, и с землевладельцем. Потеря же пары быков уже ставила все предприятие под угрозу. Но и плотность населения, и

зажиточность, скажем, крупной деревни могли становиться препятствием. Свои результаты этот средневековый «трактор» давал на длинных участках, а большинство наделов тяготело к квадратам, следовательно, требовался земельный передел, межевание, которые и сегодня непросты, а в Средние века и подавно» (с.54).

Что касается города, то средневековый город отличался от своего античного предшественника «концентрацией экономических и культурных функций» (с.55-56). По мнению О.С. Воскобойникова, в двух областях производства и повседневной жизни город сыграл ключевую роль: производство тканей и строительство: «хотя профессия архитектора только формируется в эпоху готики, после 1200 года, сама сложность соборов говорит о том, что стройка, длившаяся иногда не одно поколение, стала местом концентрации профессиональной мысли и профессиональной же рабочей силы. И то же касается каменных стен городов и замков. В конце XII века англичанин Александр Неккам описал горизонтальный ткацкий станок. Он ускорил и облегчил работу ткача, восседавшего на нем, словно всадник на коне, и управлявшего им ногами с помощью педального привода» (с.56).

В четвертой главе книги О.С. Воскобойникова – «*Лики власти*» – речь идёт об отношениях господства и подчинения, иерархии и власти. «Сегодня, – отмечает исследователь, – если ты не профессиональный политолог, нетрудно спутать власть и господство. Никколо Макиавелли в начале XVI века и Мишель Фуко пару поколений назад, вокруг 1968 года, одинаково мастерски препарировали власть живьём, показав читателям её анатомию. В результате власть проще представить себе как технологию, жестокую или гибкую, гуманную, позволяющую обладателю именно господствовать, добиваться своего за счёт тех, на кого его власть распространяется. Средневековый человек мыслил иначе. Со времен Августина он старался отделять правление от господства, *regimen* от *dominatio*. Правление отличается от господства как добрый король от тирана, как Бог – от дьявола» (с.73-74.).

По мнению историка, идея правления «развилась на Западе намного раньше, чем идея суверенитета или верховенства, потому что политическая мысль заимствовала её из бурно развивавшихся уже в первых веках христианства дискуссий о духовном руководстве, «заботе о душах». То, что долг этот лёг на плечи клира, само по себе не удивительно: спасение души для христианина всегда важнее, чем благоденствие на грешной земле. Именно Церковь, её епископы, аббаты и приходские священники унаследовали от Рима не просто рычаги управления и контроля за паствой, но и авторитет» (с.74). О.С. Воскобойников отмечает, что латинская Библия в переводе святого Иеронима лишь однажды использует слово *auctoritas* («авторитет», «власть»), и около двухсот раз – слово *potestas* – «власть» (с.75). Тем не менее в Средние века «Церковь и светская власть постоянно мерялись силами, в речах и даже на мечах» (с.75).

Пятая глава труда О.С. Воскобойникова – «*О праве и бесправии*» – посвящена средневековому правосудию. Историк отмечает, что бывшие варвары стали предпочитать латинскому слову *ius* («право») слово *directum*, иногда *directum verbum*, то есть «правильное суждение», вообще нечто «правильное», «прямое» (с.93). По мнению исследователя, распространение даже при Каролингах «ордалий» – «божских судов» с их иррациональной апелляцией к божественному всемогуществу – «говорит о принципиально неримском правовом сознании, с которым пришлось иметь дело новоиспеченным «римским императорам», правившим совсем не потомками Ромула и Рема» (с.94). Так, если рациональная судебная система предполагает решение, принимаемое лично или коллегиально с опорой на человеческую логику, то в ордалии в свидетели призывается Бог: «Претендующий на невиновность должен быть уверен, что Бог не попустит обжечь ему руку, опущенную в кипяток или взявшую раскаленное

железо, не утопит в реке, не обожжет ступни на костре» (с.94). Вместе с тем О.С. Воскобойников напоминает, что средневековое общество выработало множество способов избежать ордалию, что было свойственно миротворческим судам XI-XII вв.

Другим способом выяснить, кто прав, а кто не прав, был *duellum* – парный поединок: «Это касалось не только знати, для которой бой был профессией и общественным долгом, но и для крестьянства, горожан. Изредка для клира и, что совсем удивительно, для женщин. Но особую популярность этот род «Божьего суда» обрел именно среди рыцарства в эпоху расцвета, в XI-XII веках» (с.97). Церковь, естественно, осуждала вообще всякие способы искушения Бога и попытки выяснить Его волю. К ней иногда присоединялись и короли. «Но, – уточняет О.С. Воскобойников, – речь шла обычно о чести, важнейшей составляющей рыцарской системы ценностей, поэтому запретить поединки было так же трудно, как и «частные войны», эти по сути своей коллективные «разборки», поднимавшие замок на замок, деревню на деревню, дружину на дружину ради интересов какого-нибудь строптивого графа или его норовистой жены. Вспомним Шекспира» (с.97-98.). Тем не менее, из этого хаоса выросло современное правовое общество. Значительную роль в этом сыграла Церковь, которой несправедливо приписывать лишь инквизицию.

В шестой главе книги – «*Завтра была война*» – отмечается: «Цивилизация, рождённая Великим переселением народов, была цивилизацией войны, агрессии и жестокости» (с.111). Однако, «если в X-XI веках силой меряются без какого-либо видимого контроля сеньоры и их дружины, то в дальнейшем этому хаосу противостоят сначала Церковь, затем собственно феодальный мир и, наконец, король» (с.112.). Парадокс заключался в том, что «подавляющее большинство средневекового населения, по крайней мере формально, безоружно, война как социальная функция принадлежит исключительно знати, вооружение и военное искусство – не просто обязанность, но и обязанность дорогостоящая. Люди делятся на вооруженных немногочисленных воинов – *milites*, и многочисленных невооруженных, следовательно, беззащитных, крестьян – *rustici*. Те немногие, кому оружие доступно по статусу, решают всё, кроме отношений с небесами» (с.112). При этом место в военной иерархии «совпадало с иерархией социальной и политической, а объём обязанностей и почестей, связанных с войной, был прямо пропорционален размеру феода. Все феодальные структуры, будь то графство, город, епископство или значительный монастырь, обязаны были своему сюзерену так называемой «помощью», лат. *auxilium*: поставить по зову определенное число вооруженных конников и пехотинцев. Право же на такой зов называлось *баном*» (с.112-113). «Как нетрудно заметить, – пишет историк, – даже в общих чертах такая система мало чем похожа и на римские легионы, и на профессиональные армии Нового времени. Однако конец Средневековья, в особенности последний этап Столетней войны и Итальянские войны, ознаменован возникновением регулярных армий. А это значит, что за прошедшие столетия общество вновь, как в Античности, научилось управлять военной силой с помощью политики, права и морали. Из привилегии знати война превратилась в рычаг на службе интересов государства» (с.113).

Седьмая глава книги О.С. Воскобойникова – «*Скромное обаяние знати*» – посвящена рыцарскому кодексу чести и аскезе. Из века в век «рыцарство стремилось закрепить за собой право войны и мира, право на насилие считая своей привилегией. Его история – череда компромиссов между необходимостью кооптировать новых талантливых членов и тенденцией к замыканию своих рядов в рамках более или менее большего числа семей, способных отвечать за своих отпрысков, выстраивать внутри себя дружеские и семейные связи. К этому прибавлялась как бы идеологическая рама. Которую мы можем условно назвать куртуазной или рыцарской культурой» (с.130). Однако в XI-XII вв. Европа пришла к тому состоянию, когда знать «стала полностью контролировать

рыцарство, наделила его собственной идеологией, а оно, в свою очередь, стало военным выражением знатности. Рыцарь отныне был не только, а иногда и не столько конным воином, но признанным членом знати. Слово «рыцарь», лат. miles, стало титулом» (с.131). Таким образом, «от решительной, но кровавой победы нормандцев при Гастингсе (1066) до фиаско при Азенкуре (1415) рыцарство всегда оставалось на первом плане в воображении современников и в памяти потомков» (с.131).

В восьмой главе труда О.С. Воскобойникова – «*Дом Божий*» – речь идёт о Церкви, институте, родившемся до Средневековья. По словам исследователя, «человеку не церковному или атеисту слишком просто, почуяв ладан, принять всю двухтысячелетнюю историю христианской Церкви за насилие над личностью, замешанное на опиуме для народа» (с.154). На самом деле «принадлежность к христианству и христианской Церкви следует считать отличительным свойством средневекового европейца. Именно она делала потомков римлян, германцев, эллинов, славян и венгров «гражданами» одной страны, сыновьями одной «отчизны», подданными одного государя, чьё царство – не от мира сего» (с.155). Парадокс истории института Церкви в том, что будучи тоже «не от мира сего», земным воплощением Небесного Града. Он отразил в себе абсолютно все достоинства и слабости людей, создавших его и поддерживавших столетиями» (с.155).

Последняя глава книги О.С. Воскобойникова – «*Эти странные, странные города*» – посвящена средневековым городам. По мнению историка, вполне резонно говорить о средневековом городе как явлении принципиально отличном от города древности. По его словам, масштабное урбанистическое обновление Европы началось в X веке и примерно к 1250 году сформировало лицо индустриальной Европы: «Оно использовало древние города и межгородские коммуникации там, где они сохранились, в Италии, на Пиренейском полуострове, в Галлии, постепенно превращавшейся во Францию. Там же, где таких коммуникаций не было, города возникали в союзе и для нужд Церкви и других властей, реже – как инициативы снизу» (с.185).

Историк отмечает, что масштабы урбанизации не стоит переоценивать: «В середине XIII века мы увидим стотысячный Париж, с десятков городов по полсотни тысяч жителей, несколько десятков – около десяти тысяч, и несколько сотен – в тысячу жителей. Эти города рассыпаны по Европе своеобразными облаками, в которых концентрировались, соперничая и сотрудничая, метрополии и сателлиты. Между облаками лежали зачастую глубоко отсталые земли, в лучшем случае пересеченные редкими дорогами. В облаках каждый четвертый или пятый мог считать себя горожанином, обычно таковым был в лучшем случае каждый десятый» (с.185-186). «Город классического Средневековья, – пишет О.С. Воскобойников, – прежде всего сообщество людей, поселившихся под защитой стен на относительно узком участке земли, стоящем посреди редко заселенного простора. Раз есть стены, значит, есть от кого отгораживаться» (с.186). По словам историка, стены, валы, укрепления, подъемные мосты – «вынужденные меры в условиях общества, в котором всё решает сила» (с.187). Инициаторами возведения укреплений могли быть как собственно горожане (*burgenses*), из которых вышли «буржуа» и «бюргеры» Нового времени, так и сеньоры или монастыри (с.187).

О.С. Воскобойников подчеркивает: «Города как центры торговли и ремесла зачастую возникали вокруг замков и обителей, на их землях, в качестве предместий, в феодальной зависимости, но и под защитой феодального оружия. Город можно было передать при ритуале вассалитета или получить в приданое: вспомним пушкинские «семь торговых городов да сто сорок теремов» (с.187). Историк отмечает, что средневековый город «отделил ремесло от земледелия и довольно быстро научился реализовывать продукты этого ремесла, в том числе масштабной международной торговле. К концу

Средневековья в экономически развитых Италии и Фландрии, на Рейне, на Роне и вокруг Парижа мастерские стали настолько сложными организациями, что мы называем некоторые из них мануфактурами, предшественницами фабрик. Здесь же, что не менее важно, научились довольно сложным финансовым схемам. Системам кредитования и двойной бухгалтерии для камуфляжа выгоды, получаемой от роста денег. Векселя стали заменять денежную массу, перевозить которую всегда было небезопасно. Важнейшие открытия в логистике и финансах принадлежат итальянским морским республикам – Пизе, Венеции и Генуе, а также Флоренции и Милану, торговавшим со всеми странами Европы, включая Причерноморье и Южную Русь, но легко дотягивавшимися и до Востока. Только в позднее Средневековье на Севере им составили достойную конкуренцию мощный Ганзейский союз, а на Западе – Испания и Португалия, открывшие новые, уже не морские, а океанские пути» (с.188).

В целом, работа О.С. Воскобойникова производит благоприятное впечатление. Справочный аппарат сведен к минимуму, но в то же время автор предлагает свой список книг, которым он доверяет как источникам информации. К достоинствам данного труда можно также отнести обилие цветных фотографий средневековых памятников культуры, причем эти фотографии сделаны самим исследователем. Надеемся, что труд О.С. Воскобойникова будет по достоинству оценен как научным сообществом, так и всеми любителями истории средневекового общества.

М.Е. Шайхутдинов